

JADIDLAR

ABDULLA
Odiriy

YOSHLAR ISHLARI
AGENTLIGI

Jadidlar

ABDULLA QODIRIY

YOSHLAR NASHRIYOT UYI
Toshkent-2022

UO'K 821.512.133.09-3

KBK 83.3(5O')

K 25

Karimov, Bahodir

Jadidlar. Abdulla Qodiriy [Matn]: risola./Bahodir Karimov.

— Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2022. — 160 b.

Loyiha rahbari:
Alisher Sa'dullayev

Muallif:
Bahodir Karimov,
filologiya fanlari doktori, professor

Ijodiy guruh: Qandil Boboqulov, Mehrinoz Abbosova

XX asr o'zbek adabiyotining mumtoz namoyandasasi, iste'dodli adib Abdulla Qodiriy o'zbek romanchilik maktabining asoschisi sanaladi. Uning asarlari o'zbekning har bir xonadoniga kirib bordi, har bir o'zbek kitobxonining sevimli asarlari qatoridan o'rinn oldi. Abdulla Qodiriyning nomi asarlari bilan birga jahonga tanildi. Shu e'tibordan Bahodir Karimovning mazkur risolasida yozuvchining hayoti, ijodi, romanlari, satirik asarlari tahlili va qodiriyshunoslik xususida ma'lumot beriladi. Shu bilan birga, kitobdan adibning hikmatli so'zlari hamda boshqalar tomonidan e'tirof etilishi ham o'rinn olgan.

Risola keng o'quvchilar ommasiga mo'ljallangan.

ISBN 978-9943-6682-7-0

© B.Karimov,

© Yoshlar nashriyot uyi, 2022

“Buyuk adibimiz, o‘zbek romanchilik maktabining asoschisi Abdulla Qodiriy badiiy dahosi bilan yaratilgan yetuk asarlar milliy o‘zligimizni anglashda bugun ham beqiyos ahamiyat kasb etmoqda”.

**Shavkat Mirziyoyev
O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti**

ADIB HAYOTI

Ullkan iste'dod egasi Abdulla Qodiriy 1894-yil 10-aprelda Toshkentda bog'bon oilasida tug'ildi. Bo'lajak adib hayot mohiyatini, turmushdagi tirikchilik tashvishlariyu ziddiyatlarini juda erta anglatdi. XX asr av-

Abdulla Qodiriyning bolaligi zamonalarni xotirlab shunday yozadi: "Men qaysi yilda va qaysi oyda tug'ilg'onimni

vali ijtimoiy hayotida-gi tang holatlar yosh Abdullaning bolaliga ham soya tashla-di. U bolaligidanoq turmush tashvishlari ichiga sho'ng'idi. Shu ma'noda adib o'z tarjimayi holiga oid manbalarda o'sha

bilmayman. Har holda bemavridroq bo'lsa kerak, kambag'al, bog'bonlik bilan kun kechiruvchi bir oilada tug'ulib, yaqinlarimning so'zlariga qaraganda, mustabid Nikolay taxtga o'tirgan yilida tug'ulg'onman. Boshidan boy oilada tug'uldimmi yoki kambag'al oiladami, albatta, bilmadim. Ammo yoshim 7-8 ga yetgach, qornim oshg'a to'ymag'onidan, ustum tuzukroq kiyim ko'rмаганидан аниқ билдиңкі, беш жоннинг томог'i faqat 80 yoshlik chol otamning mehnatидан, 1300 sarjin bog'ning yozda yetishtirib beradigan hosilidan kelar ekan. Agar bahor yomon kelib, bog' mevalari ofatga uchrab qolsa, biz ham ochliqqa duch kelib, qishi bilan jvorashib chiqar ekanmiz". Abdulla Qodiriy bolaligida duradgorlikni o'rganadi; akasi bilan toqichilik qildi. Shuningdek, u esini tаниған чоғидан бoshlab, отасига bog' ishlariga qarashadi. Bu yumush unga umr bo'yи hamroh bo'lgani ma'lum gap.

U dastlab musulmon maktabida, keyin rus-tuzem maktabi hamda Abulqosim shayx madrasasida ta'lim oldi. Adibning **otasi Qodir bobo** Turkiston tarixida o'tgan bir qancha hukmdorlar zamonida yashab, uzoq umr ko'radi. Abdulla Qodiriy tarbiyasi, ijodi va romanlarining maydonga kelishiga otasidan eshitgan voqeа-hodisalar kuchli ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun ham adib o'z asarlarida otasini ehtirom bilan tilga oladi, hikoyalaridan birini otasiga bag'ishlaydi. Adib o'z asarlarida mo'tabar **onasi Josiyat bibi** siymosidan ham prototip sifatida foydalangan bo'lishi tabiiy, albatta.

Abdulla Qodiriy
1914-yili **Rahbar-**
bonu Rasulmu-

Abdulla Qodiriy o'g'li
Habibulla bilan

hammad qiziga uylanadi. Ulardan **Nazifa, Habibulla, Adiba, Mas'ud va Anisa** ismli uch qiz va ikki o'g'il tug'iladi.

Abdulla Qodiriy odamlar orasiga kirib, jamiyat dardlarini, ayniqsa, Oziq qo'mitasining "**Oziq ishlari**" gazetasida ishlagan 20-yillarda ijtimoy-siyosiy muhit "o'yinlari" ni kuzatdi. Oriflar ko'zi oldidagi hayotni, uning oq-qora ranglaridan boshqa jihatlarini ham ma'rifat oyinasiga solib ko'rishadi.

Abdulla Qodiriy do'stlari bilan. 1924-yil

Ahli ma'rifat kuyunib yashaydi, yashab kuyinadi. Ayniqsa, san'atkor qalamini qo'liga tutgan ijodkor voqelikni obrazlar olamiga ko'chiradi.

Yozuvchi o'z vaqtida ijtimoiy hayotga, matbuot ishlariga faol aralasha boshlaydi. "Turkiston" gazetasining 1924-yil 15-sonida bosilgan "**Taqdir etarlik bir ish**" deb nomlangan xabar-maqolada shunday ma'lumotlar bor: "*Eski shahar vaqf bo'linmasi Julqunboyni o'z ta'minotiga olib, Maskovga o'qushqa yubordi. Jo'natish oldidan besh oylik mao-shini qo'lig'a naqd berub, bir oylik mukofot ham berdi. Iqtisodiy idoralarimizning shunday qadr qilib, qilg'on himmatlarig'a ofarin deymiz va o'rtog'imiz Julqunboyg'a muvaffaqiyat tilab, o'zi uzoq ketsa ham, qalamining ya-qinda turishini umid qilamiz*". Shu yo'sinda Abdulla Qodiriy 1924-yil iyunidan 1925-yil iyun oylariga qadar Moskvada o'qiydi. Demak, Abdulla Qodiriy "eski shahar vaqf bo'linma-

si” hisobidan, uning iqtisodiy yordami bilan Moskvaga o‘qishga ketadi. Hayotiy dalillarni o‘rganishga ko‘ra, adibning Moskvadagi o‘qish davri roppa-rosa bir yilga — 1924-yil

“Mushtum”da A.Qodiriy nomiga ishlangan rasm iyunidan 1925-yil iyun oylariga to‘g‘ri keladi. **“Maskov xatlari”** turkumini yozadi.

1926-yilda “Mushtum” jurnalida chiqqan **“Yig‘indi gaplar”** maqolasidagi “yuqori rahbarlarga tegadigan qaltis gaplari” uchun, ayrim mut-taham hamkasblarining chaquvlari oqibatida adib

1926-yili 8-mart kuni qamoqqa olinadi. “Abdulla Qodiriy – Julqunboyning 1926-yil 15-17-iyunda bo‘lib o‘tkan sudda so‘zlagan nutqi”da o‘sha maqolasining mohiyati, satirik janr tabiatini tahlil qilinib, undagi mulohazalar “**Ovsar**” tilidan fagaqt ishchi-dehqon manfaati kuzatilib aytilgani”ga, “hukumat kishilariga bo‘lgan gaplar, o‘rtoqlik hazili” ekaniga urg‘u beradi. Chaqimchilar xususida yozadi: “*Ammo bir necha shaxslar bu maqolani o‘zlarining, bilmadim, qandog‘dir tarozulariga solib, zararlik topishlari ersa g‘arazgo‘ylik, tirnoq ostidan kir izlashdan boshqa narsa emasdir*”. Adib o‘z ijodini himoya qilib, yozgan fikrlari xususida jasorat bilan aytadiki: “*Men to‘g‘rilik orqasida bosh ketsa “ih” deydirgan yigit emasman*”. So‘zining oxirida yana ta’kidlaydi: “*So‘zim oxirida odil sudlardan so‘rayman: Garchi men turlik bo‘hton, shaxsiyat va soxtalar bilan, ham anglashilmovchiliklar orqasida, ikkinchi oqlanmaydurg‘on bo‘lib qoralandim. Loaqal ularning, qoralovchi qora ko‘zlarining ko‘ngli uchun*

bo'lsa ham, menga eng oliv bo'lg'on jazoni bera ko'ringiz. Ko'nglida shamsi g'uboroti, teskarichilik maqsadi bo'l mog'on sodda, go'l, vijdonlik yigitga bu qadar xo'rlikdan o'lim tansiqroqdir. Bir necha shaxslarning orzusicha, ma'naviy o'lim bilan o'ldirildim. Endi jismoniy o'lim menga qo'rqinch emasdir. Odil sudlardan men shuni kutaman va shuni so'rayman. 1926-yil 16-iyun, Samargand".

Shundan keyin Abdulla Qodiriy hayoti va ijodida nisbatan o'zgarishlar yuz beradi: ijtimoiy hayotga aralashuvi, matbuotdagi faolligi nisbatan susayadi.

1932-yili bir nechta o'zbek adiblari bilan birga Moskvada Butunitifoq yozuvchilari uyushmasining Tashkiliy qo'mitasining majlisida qatnashadi. Shuningdek, 1934-yili Moskvada bo'lib o'tgan Butunitifoq yozuvchilari uyushmasining 1-Quriltoyida ishtirok etadi.

1935-yil 10-mart Abdulla Qodiriy "Yosh leninchi" gazetasining adabiy to'garagida yosh

yozuvchilar bilan uchrashadi va ijodiy tajribasidan so‘zlab beradi.

1936-yil iyul oyida Qozon shahrida bo‘lib, Tatariston yozuvchilarining 1-Quriltoyida ish-tirok etadi.

Kolxoz hayotidan olib yozmoqchi bo‘lgan yangi asariga manbalar to‘plash uchun Toshkent atrofidagi qishloqlarni kezadi; ijod bilan mashg‘ul bo‘ladi. Garchand adib go‘zal asarlar yozib, o‘z xalqining ma’naviy dunyosini bebaho asarlar bilan boyitayotgan bo‘lsa ham, mustabid tuzum uning qadriga yetmadidi. Qayta dushmanga chiqardi. **Adib 1937-yil 31-dekabr kuni hibsga olindi.** Sherkon Qodiriyning yozishicha, o‘shanda tergov mahlili ham: “*Menga qo‘yilgan ayblarni boshdan-oyoq rad etaman. Haqiqat yo‘lida har qanday, hech qanday jazodan, qiynoqdan qo‘rqmayman. Agar otmoqchi bo‘lsalaring,*

ko'kragimni kerib turaman..."¹, deb mardon na turadi. Adib o'zining "Har kim bir nima yozar ekan, oldin vijdonini tarozu qilsin-da qalam yuritsin"; "Qo'rqoqlik vijdonsizlikdir"

kabi so'zlariga hayoti davomida amal qildi. U cho'zilgan tergovlardan keyin hech bir aybi

¹ Qodiriyni qo'msab. Abdulla Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti, 1994. 6-bet.

isbotlanmagan holda **1938-yil 4-oktabrida xalq dushmani sifatida qatl etiladi.**

Abdulla Qodiriy manglayiga qatag' on qurbanlari silkiga tizilishdek bir qismat bitilgan edi.

Ijodkor hayot yo'li, ijodiy biografiyasida, xususan, Abdulla Qodiriy tarjimayi holi tavsi-fida uning o'z qo'li bilan yozgan turli janrdagi asarlari, zamondoshlarining xotiralari, farzandlari tomonidan bitilgan hujjatli, xotira asarlari va ayniqsa, arxiv hujjatlarida muhrlanib qolgan ma'lumotlar muhim ahamiyat kasb etadi. Abdulla Qodiriyning hayot yo'li haqiqat uchun kurashlarni eslatadi. Adib asarlarida bu tu-shuncha badiiy liboslarga burkanadi. O'zbek millatining zavqiga zavq qo'shadigan, qalbiga go'zallik olib kiradigan asarlari haqqoniyatga da'vatdek jaranglab turadi.

Abdulla Qodiriy oqlangandan keyin **1958-yildan boshlab, uning qutlug' nomi, asarlari xalqqa qaytarila boshlandi.** Adib va uning asarlari haqida qator tadqiqotlar va risolalar maydonga keldi.

1991-yil O‘zbekiston Respublikasining mustaqilligi e’lon qilingandan so‘nggina Abdulla Qodiriyga yuksak hurmat va ehtirom ko‘rsatila boshlandi. Abdulla Qodiriy **Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Respublikasi Davlat mukofoti** va “Mustaqillik” ordeni bilan taqdirlandi.

Adibning farzandlari – Habibulla Qodiriy “**Otam haqida**”, Mas’ud Abdullayev esa “**O‘tganlar yodi**” asarlarini xotira yo‘sindan yozib, ularda adib hayot yo‘lining ma’lum bir qirrasini aks ettirishdi. Habibulla Qodiriyning farzandi Xondamir aka bobosining merosi, xususan, romanlarining qiyosiy nashrlari bilan shug‘ullandi. Yuqorida nomi tilga olingan adibning nabirasi Sherkon Qodiriy – yozuvchi. Uning “37-xonodon”, “Do‘lvor yigit” degan kitoblari nashr bo‘ldi.

Abdulla Qodiriy haqida Xayriddin Sultonov “**Ra’no gulining suvi**”, “**Moziydan bir sahifa**”, Abdulhamid Ismoil “**Jinlar**

bazmi yoxud katta o‘yin”, Xurshid Do’st-muhammad “**Yolg‘iz**” kabi asarlar yozdi. Shuningdek, Abdulla Qodiriy hayoti va ijodiga doir arxiv manbalarini o‘rganish natijasida Nabijon Boqiyning “**Qatlнома**” nomli hujjatli qissasi maydonga keldi.

Adibning hayoti, ijodiga bag‘ishlab hujjatli film, asarlari asosida kinofilm va pyesalar paydo bo‘ldi. “**O’tkan kunlar**” va “**Mehrob-dan chayon**” romanlari negizida **badiiy film, videofilmlar** ishlanib, sahnalarda namoyish etildi. O‘zbekiston xalq rassomi Alisher Mirzo tomonidan Abdulla Qodiriy asarlariga qator rasmlar ishlandi.

2019-yil dekabrida Toshkentda Abdulla Qodiriy yashagan uyda, shuningdek, poytaxtning Abdulla Qodiriy bog‘ida **muzeylar tashkil etildi**.

Toshkent shahrida **Abdulla Qodiriy nomidagi ijod muktabi** ishlab turibdi.

IJODI

Abdulla Qodiriy ijodiy faoliyatining boshlanishi XX asr boshiga to‘g‘ri keladi. “Sadoyi Turkiston” gazetasining 1914-yil 1-aprel sonida Abdulla Qodiriy

imzosi bilan **“Yangi masjid va mакtab”** sarlavhali xabar bosiladi. Bu bo‘lajak adibning matbuotdagi **bиринчи чиқиши** edi. Oradan ko‘p o‘tmay Abdulla Qodiriy **“To‘y”**, **“Ahvolimiz”**, **“Millatimga”**, **“Fikr aylag‘il”** kabi she’rlarni yozdi. **“Fikr aylag‘il”** she’rida oqil insonlarga murojaat qilib:

Oqilo, fikr aylagilki, na ishlayur ahli vatan,

Qaysi fosiq, qaysi johil, qaysisi bo‘ldi chapan? –
deb kuyundi.

Millat ahvolini o'nglash uchun g'ayrat kerak. Qodiriy o'z tengqurlari bo'lgan yoshlar g'ayratidan, hammaslaklari bo'lgan ziyolilar shijoatidan umid qiladi. Millatni uyg'otish, ma'rifatni ulug'lash, Vatanni e'zozlash, ilmga da'vat — bularning bari jadid davri adabiyotining asosiy motivi. She'rlarida jaholatni, nodonlik va ilmsizlikni qoralaydi. Uningcha, nodon kimsa uchun har to'rt fasl ham baravar — qish, "jaholat sassig'i" har qanday odam ko'nglini behuzur qiladi. Bunday tuban hollardan qutulishning yo'li maktablar ochish, ilm-ma'rifat o'rganishdir. Yana ta'kidlaydiki, bo'yniga tillo tumor taqqan qizlarni "o'ylamangiz olima deb, jumlesi naf'siz, ziyon". Adibning davr manzaralariga munosabati, o'z so'zi bilan aytganda "hasrati" shunday. Jaholat dardlarining da'vosi — ma'rifat. Darhaqiqat, hamma zamonalarda bilganlar bilan bilmaganlar, o'qiganlar bilan o'qimaganlar, ma'rifatlilar

bilan johillar o‘zaro farqlangan. Ular orasi-ga tenglik alomatini qo‘yish mumkin emas. Ma’rifat ziyosidan bahra olish — millatning qalbini nurlantirish demakdir. Zero, Abdulla Qodiriyning sodda she’rlari, mitti hikoya va hajviyalaridan tortib to ulkan romanlariga-cha bo‘lgan adabiy merosida inson qalbining, o‘zbeklar turmush tarzining turli qirralari aks ettiriladi.

Abdulla Qodiriy ijodining dastlabki namu-nalari millatparvarlik, ma’rifatparvarlik ruhi-da yozilgan bo‘lib, jadidchilik g‘oyalari bilan sug‘orilgan edi. Muallif unda xalqning zabun holatidan kuyunib so‘zlaydi, jaholatni qoralay-di, ma’rifatni ulug‘laydi; turli maishiy dog‘lar sabab kirlagan yuraklarni adabiyot bulog‘ining pokiza suvi bilan yuvishga qaror beradi. Mil-latni ogohlik, uyg‘oqlik va fikrlashga chorlay-di. Adib ana shunday jadidona kayfiyatdagi

asarlarida millatni ichdan yemiradigan illatlarni tanqid qiladi; xalqni o‘zligini anglashga, yan-gilikka chaqiradi.

“Baxtsiz kuyov” dramasi (1915) haqidagi. Adib o‘z dramasini bevosita Mahmudxo‘ja Behbudiyning “Padarkush” dramasi ta’sirida yozilganini e’tirof etadi.

Turkiston maishiy hayotidan olib yozilgan “Baxtsiz kuyov” dramasi Abdulla Qodiriy ijdining ilk davriga tegishli bo‘lib, sarlavhasidan keyin muallif uni “to‘rt pardali fojia” deb ataydi. **Dramada hashamatli to‘y, ortiqcha sarf-xarajatlar va ularning ko‘ngilsiz oqibatlari masalasi o‘rtaga qo‘yiladi.** Unda maishiy turmushdagi illatlardan biri — isrof, to‘yda qiz uchun o‘rinsiz katta qalinlar solishi, shariati islomga amal etilmaslik natijasida bir oilaning barbod bo‘lishi ko‘rsatiladi.

Boy eshidiga ishlab yurgan xizmatkor **Solihi ismli yigit** amakisi Abdurahimning masla-

hati bilan Fayziboyning **Rahima ismlı qiziga** uylanadi. To'y maslahati mahali o'rtadagi katta xarajatlar isrof ekanini ellikboshi ta'kidlaydi. Biroq uning gaplariga domla-imom ham, qiz uzatib, orzu-havasli to'y qilishni niyatlagan Fayziboy ham qulqoq solmaydi. Fayziboy o'z qizini turmushga uzatar ekan, mahalla-ko'y, odamlar gap qilishidan qo'rqb, kuyov tarafdan haddan ortiq ko'p narsa undirish payida bo'ldi. Bu jarayonda ellikboshining: "Olug'-solug' qilinsa, kuyovdan ko'b oqcha olinsa, qarzdor bo'lub qolsa, yaxshi emas, deyman. Keraklik narsalarga ozroqqina oqcha olub, nikohlab bersangiz, shariatdagi ish bo'lur edi", degan gapiga qizning otasi aytadiki: "Olug'-solug' bo'lmasa to'y to'y bo'ladimi? Mening ham boshimda bir qizim bor, orzu-havaslik dunyo, yaxshilab orzu-havas qilsam degan niyatim-da bor". Domla-imom Fayziboyni insofga chiqirish o'rniga "xalqqa kulgi bo'lasiz. Olug'-

solug‘ qilinmasa bo‘lmaydur” deb turib oladi. Hatto ellikboshining fikriga qarshi chiqib uni ayblastgacha boradi. Olug‘-solug‘, ya’ni qizga qalin uchun nimalar so‘ralganini tasavvur qilish uchun ushbu ro‘yxatga bir nazar tashlashning o‘zi yetarli bo‘ladi: “...besh yuz so‘m pul, o‘n beshqo‘y, bir ot, to‘rt botmon bug‘doy, to‘rt botmon birinch, kajavada mayiz, turshak, o‘n yashuk har xil qand va shirinlik, yigirma quyum holva, uch ming dona katta non, qozonda nisholda, qizlariga o‘n bosh-oyoq kiyim, kimxob, duxoba, shohi, atlas, movut, chidakon, chit va boshqalar; har biridan ko‘ylak, kamzul va mazkurlarga loyiq qimmatbaho ro‘mollar, yana uch dona paranji shohi, duxoba, adres, uch dona kavush-mahsi, qavm-qarindoshlariga, o‘zlariga, zaifalariga bosh-oyoq kiyim”. Ellikboshining e’tiroziga qaramay, to‘y maslahati jarayonida pul miqdori yana oshiriladi.

Tabiiyki, bunday xarajat uchun Solihda

pul yo‘q edi. U amakisining qistoviga ko‘ra olti oyda qaytarish sharti bilan shartnomaga qo‘l qo‘yib, boydan qarz oladi. Agar qarzin ni o‘z vaqtida to‘lay olmasa, boyga hovlisi va boshqa uy-ro‘zg‘or narsalarini berishga keli-shiladi. To‘y bo‘lib o‘tadi. Solih bilan Rahimaning turmushi yaxshi, biroq qarzni qaytarish vaqtin bir zumda yetib keladi va, hatto, vaqtidan o‘tib ham ketadi. Solihga amakisi ham, qaynotasi ham yordam bera olmaydi. Oxirgi sahnada bunday qashshoqlik va sharmandali yashashdan o‘limni afzal ko‘rgan Solih bilan Rahima o‘zlarini o‘zlar pichoqlab o‘ldirishadi.

Qarz bergen sudxo‘r boy uchun mol-dunyo muhim, yonidagi ruscha aralash so‘zlaydigan pristav ham o‘sha davrning bosqinchilik siyosatiga xizmat qilayotgan chor ma’murlaridan biri. Fojia va uning sabablari bilan ishi yo‘q. O‘z millatini ichdan kemiradigan sudxo‘r boylar toifasining yonini olish ular uchun haqiqat

va haq-huquq himoyasi sanaladi. Shu e'tibor-dan dramada ozgina bo'lsa ham, davr siyosati-ning kichik manzarasi ham aks etgan, albatta.

"Baxtsiz kuyov" dramasida **ellikboshi nisbatan uyg'onayotgan, ko'zi ochilgan, ortiqcha isrofga, keraksiz sarf-xarajatlarga qarshi turgan obraz sifatida gavdalana-di.** Ellikboshi o'z fikrini o'tkazish uchun boy, domla-imom bilan tortishadi. Ularga vaziyatni tushuntiradi. Biroq foydasi bo'lmaydi. Dramadagi ellikboshi obraziga kelgusida jadid adiblari ijodida yuz ko'rsatadigan ilg'or ziyoli obrazining ibtidosi sifatida qarash o'rinnlidir. Dramaturg ilgari surgan asosiy g'oya ham shu ellikboshi obrazi zimmasiga yuklanadi. U asar oxiridagi fojiaviy sahna tomoshabinlariga qara-ta: "*Shariati mustafoga bo'yunsuninglar, endi ko'zlariningizni ochinglar. Bid'at to'yga isrof bo'ladurgan oqchaga o'g'lingizlarni o'qutinglar, yoki jamiyati xayriyaga iona qiling-*

lar. O'g'ul o'qutmoq yaxshi ham farzdur, to'yga isrof qilmoq bid'atdур", deb aytadi. Ilmning qadriga yetmaslik, jaholatga berilish, urf-odatlardagi bema'ni bid'atlar — bularning barchasi millatni taraqqiyotdan to'sadi. Abdulla Qodiriy bu asarida islom ma'rifatini, jadidlarga xos ilg'or g'oyalarni ilgari surish yo'li dan boradi. Millat fojiasiga sabab bo'ladigan bid'at amallardan odamlarni ogohlikka chaqiradi. O'z vaqtida teatr sahnalarida juda ko'p marta namoyish etilgan bu drama o'z oldida turgan adabiy-ma'rifiy vazifasini yetarlicha bajargan edi.

Hech bir odam bu yorug' olamda birovlar uchun yashamaydi. Boshqalar ko'ziga yaxshi ko'rinish uchun turli qiyofaga kirish munofiqlik sanaladi. Boshqa birovlarining g'iybatlariga e'tibor bermasdan har bir inson o'z holiga, o'z ko'ngil mayliga mos hayot kechirishi lozim. Drama ayni fikrning talqiniga ko'ra bugun

ham dolzarb. Bir asr avvalgi o‘zbekning to‘yi bilan bog‘liq hodisalarning allaqaysidir ko‘rinishlari bugungi hayotda ham uchrab turibdi.

Hikoyalari haqida

“**Juvonboz**” hikoyasi, yozuvchining o‘zi e’tirof etganidek, “tatarlarda chiqib turg‘on hikoya va ro‘monlarga taqlidan” yozilgan edi. Hikoyada o‘qishni tashlab buzuq, shaltoq yo‘llarga kirib ketgan boyvachcha otasining mol-mulkini sovuradi, iqtisodiy jihatdan oilani sindiradi; ota-onani dog‘da qoldirib, oxiri jinoyatga qo‘l uradi, qamaladi...

Aynan “**Juvonboz**” asari yozilayotgan bir davrda “Turkiston viloyatining gazeti”da (1914-yil 24-iyun, 50-son) “**Hayo**” imzosi bilan “Julqunboy bilan mubohasa” degan maqola bosiladi. Aftidan, “**Hayo**” Julqunboyni taraqqiyparvar jadidlarga, zamonaviy gazeta-jurnallarga targ‘ib-tashviq etib yurgan ko‘rinadi. Ammo Julqunboy taraqqiyparvarlardan biri-

ning yonida “besaqol bolasi birlan mast” bo‘lib yurganini ko‘rib qoladi. Taraqqiyparvarlardan ko‘ngli soviydi. Maqola muallifi Julqunboyga tanbeh ma’nosida bir-ikki iflosga qarab, butun taraqqiyparvarlar ustidan hukm chiqarish yaramaydi degan kabi so‘zlarni aytadi. O‘zini “Men taraqqiyparvarman” deya tanishtirib, ammo assida o‘zini fahsh ishlarga urgan ko‘zbo‘yamachi munofiqlar o‘sha zamonlarda ham bo‘lgan. Mirmuhsin Shermuhammad iborasi bilan aytganda: “Men dinchi” deb o‘ziga yolg‘on ism bergen bir xoindan millatga qanday zarar tegsa, shuningdek, “Men taraqqiychi” deb, o‘rus marjasи ortidan tun-kun fohishaxonaga yugurib yurgan qisqa kiyimli milliy xuliganlardan-da shu darajada zarar tegadi!”¹.

Abdulla Qodiriyning maqsadi ham “Ju-vonboz”ni yozish orqali o‘sha tuban odatlar-

¹ Mirmuhsin. Dinchilar, taraqqiychilar // “Sho‘ro” jurnali. 1917-yil 20-son.

ning, “milliy xuligan” va “sharlatan”larning millat boshiga keltirayotgan zararini uqtirish edi. Hikoyaning xulosasi ham yozuvchining pokiza niyatini anglatib turibdi: “*Turkistonda bunday ishlar hamisha davom etib turganini ko‘rvuchi va biluvchi har bir aqli musulmon kishi shariati islomiyada man’ qilinishi, mundog’ xunuk besaqolbozlik odatini davom etdiruvchi Turkiston musulmonlari ahvoliga afsuslar qilib, bekorga necha minggacha pullarni isrof qiluvni, besaqol talashda musulmon musulmonga dushmanlik ortdiruvini va bir-birlaridan qon to‘kuvini, yosh-yosh yigitlar o‘n-o‘n besh yillarni Sibirda ming turlik azob va xorlik bilan zoe qiluvlarini ham dunyodagi g‘ayri millatlarga musulmonlik ismini bulg‘atib ko‘rsatuqlarini va o‘zлari kulgi bo‘lmoqlarini yana bu dunyoda xor va oxiyatda xudoning qahri g‘azabiga giriftor, Muhammad alayhissalomning oldilarida sharm-*

sor va shafoatlaridan benasib bo‘luvlariga achinib, mundoq xilofi shar’ koni bo‘lg‘on Turkistondan boshqa shaharlarga qochib ketgusi kelur edi”.

“Juvonboz”da – adib ijodining dastlabki namunasida, har holda, A.Qodiriy iste’dodid dan nishona bor. Oybek hikoya tilini “duoyi salom” tili “xalq tilidan uzoq”, bo‘yoqsiz, jonsiz, “quruq” bir til deya tanqid etadi. Bu holat yangi o‘zbek adabiy tilining shakllanish jarayoni, tarixiy shart-sharoit bilan izohlanadi, albatta. Garchi adibning dastlabki asarlari yuksak badiiyatli hikoya yoki drama darajasiga ko‘tarilmagan bo‘lsa ham, Abdulla Qodiriy ijodiy faoliyatining boshlang‘ich davrini tasavvur etish uchun juda muhim sanaladi.

Yozuvchi “Juvonboz”dagi ayrim sahnalar keyinchalik yozgan “Kalvak maxzumning xotira daftaridan” hajviyasi, “Mehrobdan chayon” romanining ayrim o‘rinlarida badiiy aks ettirgan edi.

“Juvonboz” va “Baxtsiz kuyov”lar mashqi tufayli yozuvchining qalami charxlanib bordi. Navbatdagi **“Uloqda”** (1916) hikoyasida jiddiy realistik o‘zgarish yuz berdi. Oybek bu haqda yozadi: *“Abdulla Qodiriy turmushni badiiy ko’rsatishda tez o’sadi. Nasrchilikda uning ustaligi mukammallashadi. 1916-yillarda yozilgan “Uloqda” nomli hikoyasi – “Juvonboz” va boshqa asarlariga nisbatan tenglashtirmaslik darajada yuqori bir asar. Yozuvchi hikoya texnikasi, priyomlarini egal-lagan. Voqealarni ochish, bularning inkishofi va yeshilishi ovro‘pa novella forma ravishidadir. Bu asarda jonli bo‘yoqli obrazlar uchraydi. Kishilarning portreti aniq, qabartib beriladi... “Uloqda” hikoyasida tashviqotching, voizning o‘rnini san’atkor oladi²”.*

Haqiqatan, Abdulla Qodiriyning ijod maydonidagi tajribasi asardan-asarga juda tez

² Oybek. Abdulla Qodiriyning ijodiy yo‘li. – T.: O‘zSSR Fanlar komitetining nashri, 1936. – B. 6-7.

o'sib boradi. Navbatdagi asari — “Uloqda” hikoyasi uslubi, bayon tarzi va pafosiga ko'ra, avvalgi asarlaridan jiddiy farq qiladi. Hikoya, nomidan ham sezilib turibdiki, xalqning azaliy-qadimiy udumlaridan biri uloq haqidagi. Bunda uloq voqeasi beg'ubor o'smir bola — Turg'un tilidan hikoya qilinadi. Bu badiiy uslub hikoyaga ajib bir samimiyat baxsh etadi. Yozuvchi xolis turib, hodisalarga aralashmay, ularni bolaning toza nigohi orqali bor holicha tasvirlaydi.

“Shodmarg” hikoyasi. Ziyo Said ma'lumotiga ko'ra, “Najot” gazetasining shiori “Tenglik, hurriyat,adolat” edi. Munavvar qori boshchiligida chiqqan bu gazeta jamoasi “Musulmonlar birikingiz”, “Biz fazilatimizni orttiraylik, kamchiligidan tugallataylik” deya millatga xitob qiladi. Gazetaga yozib turguvchi qalam ahli qatori Abdulla Qodiriy (Julqunboy) ham tilga olinadi. Julqunboyning

“Shodmarg” hikoyasi **1917-yili** martida ana shu “Najot” gazetasi bosiladi.

“Shodmarg” — kichik hikoya. An’anaviy tarzda adibning ikki romani, ayrim hajviya va hikoyalarini tilga oladigan mutaxassislar ham bu “Shodmarg”ga uncha e’tibor berishmaydi. Shu bois qodiriyyunoslik tarixida hikoyaning tahlil va talqinlari, unga munosabatlar deyarli yo‘q hisobi. Hikoya o‘lim hodisasi bilan tuganchiga yetadi. Sababi, ijtimoiy quvonch va surur. Hajmi kichik, mazmuni cho‘ng. Syujeti qanday? Hikoyada **mulla Karim** hojining holidan, dunyoqarashidan, topish-tutishidan, boy-kambag‘alligidan so‘z ochiladi. Moddiy ahvoli yaxshi. Ammo u juda ko‘p “jabr-u jafoolar tortgan” odam. Sababi njima? Dunyoqarashining ochiqligi, fikrining to‘g‘riligi. Yozuvchi ta’biri bilan aytganda, “zamonadan xabardorligi, musulmonlarning foyda-zarariga tushunuvchiligi”dir. Tushunganga qiyin, vo-

qelikni bilib, anglab tafakkuri chig‘irig‘idan adolat mezoni bilan o‘tkazuvchi odamga oson emas. Jaholatni, qabohatni ko‘rib ko‘z yumish vijdonli yigitga yarashmaydi. Ustiga-ustak, “xatmi kutub” qilgan mulla Karim hoji tegrasidagi hodisalardan iztirobga tushmasligi mumkin emas. Mulla Karim hojining dardi adib dardiga esh. Avval zamonlarda, ya’ni eski Chor hukumati davrida qirq yoshlarida-gi Karim pora evaziga qozilik mansabini sotib olgan kimsalarga qarata “Xoinlar, zolimlar, zolim yordamchilari” deb qichqiradi. Qozilar darhol mulla Karim ustidan “yuqori”ga “Jazosini beruvingiz marju’dir. Mundoq hukumatka qarshi kishilarni yo‘q qiluvingizni o‘tinamiz” degan mazmunda arz qilishadi. Eski hukumat shu chaquv sababli Karimni hech kimdan hech nima surishtirmasdan turmaga tashlaydi. Oradan besh oy o‘tgach, savol-javob bo‘ladi. Mulla Karim — to‘g‘riso‘z odam. Shu

to‘g‘riliqi ortidan azob chekadi. Tergovda undan “Hukumatni zolim debsan?” savoliga hech tap tortmasdan, o‘z maslagidan tonmasdan “Munday hukumatni takroran “zolim” va hukumat tarafidan qo‘yilgan ma’murlarni “zolim yordamchilari” deyman” deb yurak so‘zini aytadi. Sud qarori bilan berilgan o‘lim jazosi o‘n beshyillik surgunga almashtiriladi. Oradan o‘n besh yil o‘tib, jamoat ishiga aralashmaslik sharti bilan o‘z vataniga qaytariladi. Haj safariga boradi. Adolatga umid qiladi, Xudodan zolimlarga jazo tilaydi. Bir marta pristavga egilib, ta’zim qilmagani uchun yana uch oy turmada yotadi. Tirik jon — o‘limgan banda. U yerdan omon chiqadi. Qirq yoshlaridan ijtimoiy muammolarga aralashib jabr ko‘rgan, hojining yoshi yetmishlarga borib qolgan, qartaygan kunlari yangidan-yangi xabarlarni eshitadi. Ularni o‘g‘li bozordan topib keladi. Shunday saodatli kunlarning birida o‘g‘li yana

gap topib keladi va otasidan suyunchi so‘raydi: “Suyunchi bering, ota! Xalq va askar bir bo‘lib, hukumatni o‘rnidan tushurgan, hamma ish xalq qo‘liga o‘tkan, eski hukumat ma’murlari o‘rnidan tushurilib, qo‘lga oling‘an, ministrlar ham hibs etilg‘an, podsho ham qamalg‘an, hurriyat e’lon qiling‘an”, deb aytadi. Bu hodisa — tarix. Suyunchi so‘rashga munosib bu hodisa 1917-yil fevraldagি chor Rossiyasi va unga tobe bo‘lgan Turkiston zaminidagi ijtimoiy-siyosiy tuzum evrilishlarining bayonidir. Muvaqqat hukumat davri oxiriga borib, yuzaga chiqqan Turkiston muxtoriyati ham bor-yo‘g‘i ikki oycha umr ko‘rdi. So‘ng qonga botirilib, barbod qilindi. Hali bu umidli kunlar oldinda edi. Umid — katta. O‘g‘lidan bu quvonchli xabarni eshitgan va shunda bayramona kung larga yetgan mulla Karim hoji mamnun bo‘ladi, quvonadi, shodlanadi. Julqunboy hikoyasini bunday tuganchiga yetkazadi: “Mulla Karim

ota: — Hurriyat?! — dedi, orqasiga yiqildi. O‘g‘illari yuziga suv sepdilar. Lekin ul hushsiz emas edi, balki shodmarg³ bo‘lg‘an edi”. Hurriyat shodligi, hurriyatga, erk va ozodlikka, zolimlar zulmidan emin yashashga tashnalik ifodasi ana shunday. Abdulla Qodiriy asarlaridagi obrazlar haqgo‘yligi, to‘g‘ri so‘zi ortidan jabr-u jafolarga uchragan shunday yuksak va olajanob maqsadlar yo‘lidan yuradigan qahramonlardir. Adib XX asr boshlari dagi ijtimoiy o‘zgarishlardan umid qildi. Bu kayfiyati asarlaridagi mulla karimlarga ham ko‘chdi. Ammo hech kim ertaga bo‘ladigan hodisalarni, boshiga keladigan yaxshi-yomon kunlarni taxmin qila bilmaydi. Mulla Karim hoji haqiqatni so‘zlagani uchun naqadar jabr-u jafolarga duch kelgan, o‘z tegrasidagi mansabparast, xudbin, haromxo‘r kimsalar chaquvi ostida zindonband va surgun qilingan bo‘lsa,

³ Shodmarg — shodlik kayfiyatidan o‘lmoq.

Abdulla Qodiriy manglayida ham xuddi shunday yozg'it bor edi. Gohida ulkan qalb egalari o'z asarlarida o'zlarini bilmagan ravishda shunday bayonlarni yozishadi. Aslida hamma zamonlarda ma'rifat bilan qabohat, to'g'ri bilan o'g'ri, halol bilan harom o'rtasida xuddi shunday ziddiyatlar bo'lib kelgan. Eslasangiz kerak, Otabek bilan Anvar zulmkorlar tikkan dor tagiga borib, adib "ko'magi"da omon qolishadi. Keyin Otabek chorizm bosqinchilari bilan jangda shahid bo'ladi. "Shodmarg" hikoyasidagi Mulla Karim hoji hurriyatdan quvonadi, hushsizlanadi, "shodmarg" bo'ladi. Abdulla Qodiriy bolsheviklar, ishchi-dehqon hukumatiga katta umidlar bog'ladi. Jasoratni aynan shulardan olganiga adib bir necha bor urg'u beradi. Ammo bosqinchilik siyosatining shakli o'zgargan, mohiyati esa avvalgi holicha qolgan edi. Xuddi asarlaridagi ayrim qahramonlar kabi, qismat ekan, Abdulla Qodi-

riy erkinlik, hurriyat orzusi bilan yashab, oxiri adolatsiz tuzumning qatag‘oniga duch keldi.

Abdulla Qodiriyning yozgan asarlari bilan o‘z millati vakillarini tafakkur egasiga aylantirishni, mudragan kimsalarni uyg‘otishni niyat qilgan edi. Shu orzuda yozilgan asarlari mustabid sho‘ro davrida ham yashirinchcha o‘qildi va o‘z tarixiy missiyasi-vazifasini a’lo darajada bajardi. Sovuq qishda yiltillagan quyosh taftiga aldanib erta gullab qo‘ygan bodomga o‘xshab, Mulla Karim hoji oxund nisbatan erta quvonganini, hali chin hurriyat uchun bu Vatanning fidoyi farzandlari yetmish to‘rt yillik uzun bir yo‘lni bosib o‘tishlari kerakligini, o‘sha armonli tarixiy yo‘li ortda qolgach, bugunga kelib faqatgina biz bilib, anglab turibmiz. Chin quvonchli kunlar, chin hurriyat va Vatanning chin istiqlolli endigina navqiron o‘ttiz yoshga to‘ldi. Abdulla Qodiriy va uning qahramonlari orzu qilgan haqiqiy erkin va

ozod kunlarda biz istiqomat qilmoqdamiz. Zulm, zolim, erksizlik, tengsizlik,adolatsizlik ja folarini faqatgina boshidan o'tkazgan, o'sha muhitda yashab, o'z tanalarida sinab ko'rgan insongina teran tushunadi. Ammo biror kishiga bunday azobli kunlarni hech kim tilamaydi. G'araz shuki, yaqin o'tmish voqeа-hodisalari ning badiiy talqinlarini o'qib-anglab-tushunib, tasavvur qilib, zamonaga, haqiqiy hur kunlarga, mustaqillikka chin yurakdan shukronalar aytmoq lozim, albatta.

“Jinlar bazmi” hikoyasi. Dastlab 1921-yilda “Sharq chechagi” jurnalida bosiladi. “Jinlar bazmi”ni adib “mavhum hikoya” deb nomlaydi. Bu bilan asarda bayon qilingan voqeа hayotda yuz bo'lish-bo'lmasligi tomonini e'tiborda tutadi. Aslida, badiiy adabiyot qalamga olinadigan voqeа-hodisalar tasavvur mahsuli ham bo'lishi mumkin. Biroq juda ko'p odamlar jinlar va bu so'z ko'pligi bo'l-

mish ajinalar to‘g‘risida gap ketganda, ularning borligiga ishonishmaydi. Holbuki, Qur’oni karimda jinlar to‘g‘risida ma’lumotlar beriladi, yetmis ikkinchi suraning nomi “Jin” deb ataladi. Shuning uchun jinlarning borligiga har bir musulmon odam iymon keltirishi lozim.

“Jinlar bazmi” hikoyasi bola tilidan so‘zlab beriladi. Bola bu hikoyani ko‘p bora eshitgan; shuning uchun unga otasi so‘zlab beradigan “jinlar bazmi” qo‘rqinchli, “ortiqcha vahimali” tuyuladi. Qo‘rqqani sabab bola ko‘rpasiga qattiqroq o‘ranib oladi.

Otasi hikoya qilar ekan, bola o‘z qalbida kechayotgan holatni ora-orada bildirib turadi. Hikoyaning o‘q ildizi jinlar bazm qilayotgan Hamdam xumdonchining maydonidir. Shu maydonga kelguncha O‘sar aka, ya’ni hikoyani tinglayotgan bolaning otasi bog‘da toklar parvarishi bilan mashg‘ul bo‘ladi. Shom o‘tib, kun xuftonga tomon ketgan mahali uyi tomon

yo'lga chiqadi va jinlar bazmiga duch keladi. O'sar akaning tasvirlari, davradagi odamlar, cholg'uchilar, raqsga tushayotgan qizning holi — barchasi xuddi hayotda aniq bo'lgani kabi tasavvurga muhrlanadi. Bazm qilayotganlar O'sar akani o'z holiga qo'yishmaydi; "sudrab, tortib to'rga" chiqardilar. O'sar aka o'z holatini shunday so'zlab davom etadi: "Odatda majlisga kirib o'ltirgandan keyin fotiha o'qilar edi. Biroq ularning har turli savol va muomalalari bilan ovora bo'lib, fotiha o'qish ham yodimdan chiqqan". Bu hikoyadagi muhim nuqtalardan biridir. Ma'lumki, jin va shayton Alloh nomi zikr etilgan joyda o'z amallarini bajara olmay qoladi. Bu tushunchaga doir mo'tabar manbalarni Abdulla Qodiriy juda yaxshi bilgan. Ikkinchidan, muallif voqelik vaqtini shomga to'g'irlaydi. Shom bilan xufton oralig'ida esa jinlar bazm qiladi. Shaytonlar quyosh botgandan to tun zulmati cho'kkuncha

qo‘yib yuborilishi haqida hadis bor. Tasvirga olingan har bir detalga, har bir so‘zga jiddiy e’tibor beradigan Abdulla Qodiriy o‘z qahramonini jinlarga xufton bilan shom orasida yo‘liqtiradi. O‘sar aka: “Qop-qorong‘i maydon, bir ariq ichida turibman...”, deb gapini tuga-tadi. Adib jinlarning bazm vaqtiga qo‘shimcha ravishda makonini ham asosli ko‘rsatadi. Chunki jinlar “ariq ichi” kabi chuqur joylarda ham yashaydi. Bularni eshitib yotgan bola voqelik muhokamasini cho‘zmaydi: “Men otamning bu ko‘rgan hodisasini muallim afandiga so‘zlagan edim, kuldi:

- Vahima, xayolot! — dedi.
- Chindan ham vahimami, vahim bo‘lsa, kishida qanday voqe bo‘ladi? — deb so‘ragan edim, afandim:
- Kelasi juma bolalar o‘rtasida bu to‘g‘rida ma’lumot beraman, sen ham shu majlisda hozir bo‘lsang, vahimning qanday voqe bo‘lishini bilib olasan! — dedi.

Men, albatta, juma kuni mактабга бориб, афандимиздан вахимнинг кишидаги пайдо бо'лишини ешитаман. Вақтингиз бо'лса жума куни сиз хам борингиз". Енг муҳими, юзувчи ҳикояга асос бо'лган ҳодисанинг "қуруқ шайол" юки ҳақиқат экани ўзасидан ҳукм бермайди, масалани о'кувчи мухоками, фикрлаб изланнишни учун очиқ қолдиради. Бундай оригинал туганчалар сабабли о'кувчи тасаввурнда ҳикоянинг давоми — иккинчи умри бoshланishi табиий.

"Жинлар базми" ҳикояси ўзилган тарихий мухитдаги о'згариш йодга олінса, Abdulla Qodiriy қаламга олган бу ҳодисаны ижтимоий ҳайотга, жамиятга бօғ'ланган holda тahlil қилиш хам мүмкін. Adib O'sar aka ўйликкандай базм — чөлг'улардан таралган күй бойынша одамнинг гоҳ мажзун, гоҳ қувноқ һолатга тушishi, дараларда айollar билан өрнекнинг аралаш-қуралиш о'тиришлари, базм үйусhtiриб, ўюштириб.

qizlarning raqsga tushishlari — bular yangi jamiyat a'zolariga nisbatan adibning munosabatidir. Uzoq o'tmishdan davom qilib kelayotgan milliy an'analarning o'tgan asr boshida buzilishlarini, talofatga uchrashlarni adib kinoyaviy yo'sinda "jinlar bazmi"ga mengzayotgan bo'lishi ham mumkin. "Jinlar bazmi" hikoyasi badiiy bo'yoqlarga boyligi bilan ajralib turadi. Hikoyada adibning mahorati yaqqol seziladi: unda hayotiy va xayoliy tasvir uyg'unlashadi. Jinlarga yo'liqqan odamning ahvoli realistik bayon etiladi. Qolaversa, turlicha tushunish va tushuntirishlar uchun asos beradigan bu tipdagi asarlar g'oyaviy-badiiy jihatdan pishiqligi bois uzoq yillar o'z o'quvchilar diqqat-e'tiborini o'ziga tortib keladi.

Adibning "Uloqda", "Jinlar bazmi" kabi hikoyalari XX asr boshlari o'zbek hikoyachiligining eng yaxshi namunalari sanaladi.

Abdulla Qodiriy ijodida kichik asarlar, xususan, hikoyalar muhim o‘rin tutadi.

* * *

Abdulla Qodiriyning 20-yillardan keyin-gi faoliyati asosan matbuot bilan bog‘langan: “Oziq ishlari” gazetasida muharrir, “Ro‘sta” nomli devoriy gazetada, “Ishtirokiyun”, “Qizil bayroq”, “Turkiston” gazetalari va “Inqilob”, “Kommunist yo‘ldoshi” jurnallarida ishlaydi. **U “Mushtum” hajviy jurnalining (1923) asoschilaridan biri sanaladi.** Abdulla Qodiriy vaqtli matbuotda yuzlab publitsistik maqolalar, hajviy asarlar yozdi. Uning asarlari matbuotda **Julqunboy, Ju-boy, Dumbulboy, Dumbulnisa, Kalvak maxzum, Toshpo‘lat tajang, Ovsar** kabi o‘nlab maxfiy imzolar bilan bosilib turadi.

“**Kalvak maxzumning xotira daftari-dan**”, “**Toshpo‘lat tajang nima deydir?**” kabi hajviy asarlari bilan adib kulgusi “xarakter

kulgusi” darajasiga yetdi. U ijtimoiy hayotni kuzatdi — insoniylik a’moliga nomuvofiq voqealarga nisbatan turli yo‘sinda hajviy-tanqidiy munosabatlarini bildirdi. O‘z davrining ayrim adiblari bilan matbuotda bahslashdi. “**Jasorat – ayb emas**”, “**Shallaqi**”, “**O‘jar ko‘r**” nomli maqolalari bahslar natijasi o‘laroq maydonga keldi.

Abdulla Qodiriyga “O’tkan kunlar”, “Mehrobdan chayon” romanlari shuhrat kelтирди.

Adibning 1932-1934-yillarda zamonaviy mavzuda yozgan “**Obid ketmon**” qissasi 1935-yili alohida kitob holida nashr bo‘ldi. Asardagi Obid obrazi — o‘zbek adabiyotidaagi noyob hodisa. Uni o‘zbek xalqining mehnat, dehqonchilik madaniyati bobidagi yetukligi timsoli deyish mumkin. Yozuvchi bu obraz tasvirida o‘sha davrda odat tusiga kirgan tor doiradan ancha chetga chiqib, umuminsoniy

qadriyatlarni ardoqlash yo‘lidan boradi; xolis turib ijtimoiy hayotning bir qancha tomonlari ni haqqoniy ko‘rsatadi. Ichki muammo-ziddiyatlarni olib berdi, kolxoz tuzumi oxir-oqibatda odamlardagi tashabbusni, shaxsiy egalik, manfaatdorlik tuyg‘usini so‘ndirishini aytadi. Adib 30-yillar davr hodisalarini o‘rtahol dehqon Obid ketmon obrazi vositasida badiiy talqin qiladi.

Abdulla Qodiriy publitsistikasining mavzu-muammolar doirasi ancha keng. Ular orasidagi turmush, muhim tadbirlarni, yangiliklarni olqishlab, qo‘llab-quvvatlovchi, targ‘ib-tashviq etuvchi, murakkab insoniy taqdirlar haqida hikoya qiluvchi, qardosh xalqlar hayoti va xorijdagi voqealarga bag‘ishlangan asarlari, bir qancha adabiy-tanqidiy maqolalari bor. Qodiriy XX asr 20-30-yillarida yozgan adabiy-tanqidiy maqolalarida badiiy asar tabiat, yozuvchi mas’uliyati, ijod psixologiyasi, dunyo

adabiyoti tajribalaridan o‘rganish kabi masalalarni muhokama qiladi.

Tabiiyki, adibning **tarjimon sifatidagi** faoliyati ham tahsinga sazovor. Deylik, rus adabiyotida **A.P.Chexovning “Buqalamun”** hikoyasini, **Gogolning “Uylanish”** pyesasi hamda dunyo adabiyotidan **D.Didroning “Rohiba”** (parcha), **A.Dodening “Sao-datli Avgustinning aziz duosi”**, **E.Zolyanining “Lurd”** (parcha), **“Ruma”** (parcha), **“Evergard avliyoning karomati”**, **M.Tven “Dabdaba va tilanchilik”**, **“Muqaddas inkvizitsiya rohiblarining qiziq nayranglari”**, **“Rohiblar g‘aroyiboti”**, **E.Keyroshning “Pater Amaruning jinoyati”** (parcha), **V.Margertning “O‘rtoq”** (parcha), **S.J.Gusev-Orenburgskiyning “Kaxetinka”** kabi asarlarini o‘zbek tiliga tarjima qildi. Bu manbalar ham o‘zbek tarjimashunosligi tarixida o‘ziga xos qiymat kasb etadi.

Romanlari

“O’tkan kunlar” romanı. Abdulla Qodiriy nomi tilga olinganda bir entikib, hayratlar bilan Otabek va Kumush, Anvar va Ra’nolar taqdirini esga olmaydigan o’zbek ziyolisi, adabiyot muhibi topilmasa kerak. Adibning badiiy so‘zida betakror joziba mujassam bo‘lgani bois “O’tkan kunlar”ni necha topqir o‘qilsa ham, odam to‘ymaydi, zerikmaydi; qayta o‘qishga zarurat sezaveradi. Roman zavq-shavq bilan yutoqib o‘qiladi. Qayta o‘qishda asarning yanidan-yangi qirralari ochilib boradi. Bir o‘qilganda e’tiborsiz o’tilgan tasvir va epizodlar boshqa safar diqqatni tortadi. Bu hol, tabiiyki, adibning obraz yaratish mahoratiga, inson qalbini chuqur anglashiga, voqeа-hodisalar bayon usuliga tegishlidir.

Darhaqiqat, Abdulla Qodiriy “O’tkan kunlar” romanini yozish bilan **o’zbek roman-chilik maktabiga asos soldi**. Yuksak talant

egasi — yosh adib qalami ostidan chiqqan birinchi o‘zbek romani favqulodda bir muvaffaqiyat va shuhrat qozondi. Roman XX asrning 20-yillarida yozilgan bo‘lsa ham, uning bosilishi kechikdi. Boshidagi bir qancha fasl dastlab “Inqilob” jurnalining 1923-1924-yilgi sonlarida chiqdi. Keyin 1925-1926-yillarda har bir bo‘limi alohida kitob holida nashr etilib, qo‘lma-qo‘l bo‘lib o‘qildi. “O‘tkan kunlar” yozilgan davr o‘zbek xalqi uchun mil-

latning erki, ozodligi, mustaqilligi, jahondagi o'rni masalasi hayot-mamot ahamiyatiga molik edi. Abdulla Qodiriy o'z davrining ilg'or zi-yolisi sifatida Vatan va millat taqdiri ustida astoydil qayg'urdi, o'zicha najot yo'lini izladi. Zamon taloto'plari adib qalbini iztirobga soldi. "**O'tkan kunlar**" romani orqali yozuvchi xalqning milliy ong-u shuurini uyg'otmoqchi bo'ldi; unda "**tariximizning**

eng kir, qora kunlari” – yurtni mustam-laka balosiga giriftor etgan keyingi noahil “xon zamonlari”dan bahs yuritdi.

“O’tkan kunlar” romani qamrab olgan voqea-hodisalar doirasi benihoya keng. Unda xilma-xil insoniy taqdirlar, ijtimoiy-siyosiy, ma’naviy-axloqiy, oilaviy-ishqiy muammolar badiiy talqin etiladi. Biroq ular orasida vatan-parvarlik, millat dardi, inson qadri kabi masalalar alohida ajralib turadi. Asarning **bosh qahramonlari Otobek va Yusufbek hojilar** shu yurt istiqqloli, farovonligi, osoyishtaligi yo’liga hayotini, jonini tikkan fidoyi kishilar qiyofasida tasvirlanadi. “O’tkan kunlar” bamisol ulkan va tiniq ko’zgu, unda o’zbek millatining muayyan tarixiy sharoit, vaziyatdagi turmushi, urf-odatlari, ruhiy-ma’naviy dunyosi, bo‘y-basti, qiyofasi keng ko‘lamda aniq-ravshan gavdalantiriladi. Romandagi uchlik – oshiq, ma’shuqa va ag‘yor, bir qarashda, an’anaviy

ishq dostonlarini ham eslatadi. **Unda Otabek bilan Kumushning toza muhabbati, ishqiy kechinmalari, baxti va baxtsizligi juda zo'r mahorat bilan tasvir etiladi.** Asardagi juda kam insonlar qalbidan chuqur joy oladigan bir "durri bebahoh" — ishq-muhabbat tuyg'usiga doir injah tafsilotlar kitobxonni hayajonga soladi; Otabek bilan Kumushning saodatli onlari dan mahrum etgan fojiaviy sahnalar kishini chuqur o'yga toldiradi. Muallif oshiqlarning

ishqiy sarguzashtlari bahonasida muayyan tarixiy davrni — Turkistonning rus bosqini arafasidagi ahvoli, qora kunlarini ko‘z oldimizda gavdalantiradi. Abdulla Qodiriy Otabek bilan Kumushning ishq tarixini yozar ekan, ayni damda o‘lkaning tutqunlikka tushishining bosh sababi jaholat, qoloqlik va o‘zaro ichki nizolardir degan fikrni bag‘oyat ustalik bilan asarning mohiyatiga singdiradi...

“O‘tkan kunlar”ni o‘qigan o‘quvchi haqiqatan ham go‘zal qahramonlar bilan yon-

ma-yon yuradi, ularning g‘am-tashvishlariga sherik bo‘ladi, boshiga kulfat tushsa xafalanadi, shodligida quvonadi, ayniqsa, kitobning oxirgi epizodlaridagi fojiali manzaralarni o‘qib yig‘laydi, ayriliqdan ko‘ngli o‘ksiydi, taqdirning imzosi qoshida lol qoladi.

Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romani “taqdir shamoli”ning tafsilotlari-yu tavsiflari va tasvirlari yo‘lida dunyoga keldi. Zotan...

Agar “taqdir shamoli” bo‘lmaganda Otabek Kumushga ro‘baro‘ kelmas edi...

Agar “taqdir shamoli” yurmaganda, Otabek Kumushga uylanmas edi...

Agar “taqdir shamoli” yelmaganda, Mar‘ilon bilan Toshkent orasidagi shirin va achchiq sarguzashtlar-u O‘zbek oyimning orzu-havas yo‘lidagi o‘jarliklari yuz bermas edi...

Agar “taqdir shamoli” esmaganda, Kumush va Zaynab kundosh ham bo‘lmas edi...

Agar “taqdir shamoli”...

Nazarimda, Abdulla Qodiriy romanlari-ning umrboqiylik asoslarini, eng avvalo, adib shaxsiyatidan, dunyoqarashini shakllantirgan zamindan, adabiyotdagi abadiy mavzularni ma-romiga yetkazib tasvirlashidan, so‘zning ruhi-yatga ta’siridan va shu singari ko‘zga ko‘rinib-ko‘rinmay turgan hamda hisga ta’sir etib-etmay turgan qator unsurlardan izlash kerak.

Biz ko‘p hollarda “O’tkan kunlar”ni muto-laaj qilganda, nima uchun Otabek Marg‘ilon-dan uylanadi, nega ikki marta uylanadi, nima sababdan Kumush o’ldi, Zaynab jinni bo‘ldi, degan savollarni xayoldan o’tkazamiz.

Aslida roman jiddiy kuzatilsa, adib o‘rnio‘rni bilan barcha jumboqlarni taqdir hukmiga bog‘lab o‘tganligi yaqqol ko‘rinadi. Abdulla Qodiriy qahramonlari tabiiy ravishda taqdiri azal hukmi ostida harakat etadilar. Ba’zi o‘rin-larda adib o‘z qalamining ojizligini tan olishi ham shundan bo‘lsa, ajabmas.

Yozuvchi qahramonlarini sudramaydi, majburlamaydi, ular yakunga o‘z tabiatlari mantig‘iga ko‘ra tabiiy boradilar.

“O‘tkan kunlar” romanining ma’no-mundarija doirasi nihoyatda keng. Unda turli insoniy taqdirlar, ijtimoiy-siyosiy, ma’naviy-axloqiy, oilaviy-ishqiy muammolar qalamga olinadi. Biroq ular orasida yurtning taqdiri, mustaqilligi masalasi alohida ajralib turadi. Binobarin, el-yurtning saodatli istiqboli va birligi masalasi romanning asosiy pafosini tashkil etadi.

Romandagi har bir qahramonda joziba bor; ularning ko‘ngli, ma’naviy qiyofasi ko‘zga ko‘rinib turadi; yuraklarining urishlari eshitildi. Asosiy, ikkinchi darajali va, hatto, epizodik qahramonlarning fikrlari teran, mulohazalari hikmatlar bilan to‘yingandir. Rahmat, Akram hoji, Oysha buvi, Oybodoq, Ali va boshqa qator epizodik obrazlar o‘zining yorqin qiyofasi, latif so‘zlari bilan esda qoladi.

Asar avvalidagi bir yig'inda majlis ahli Turkistonning o'sha paytdagi holatini tahlil qiladi. Ziyo shohichi: "*Bizning shu holga tushishimiz o'z fe'li-xuyimizdan*", deydi. Otabek esa ijtimoiy tubanlikning sababini ittifoqsizlikda, o'zaro nizolarning avj olganida, "*buzg'unchi va nizochi unsurlar tomir yoyib, har zamon sodda xalqni halokat chuquriga qarab*" tortishida deb biladi. Abdulla Qodiriy XIX asr oxiridagi Turkistonda kechayotgan ahvoldagi "chuvalgan ipning uchini topib ber-gandek" bo'ladi. Darhaqiqat, xalqning obod va ozod turmushini dil-dildan istagan Abdulla Qodiriydek bir insonning ma'naviy-estetik dunyosiga ham bunday fikr-mulohazalar begona emas, albatta.

Romanning asosiy qahramonlari Otabek va Yusufbek hojilar shu yurt farovonligi va osoyishtaligi yo'lida hayotini,

jonini tikkan fidoyi kishilar qiyofasida tas-virlanadi.

Abdulla Qodiriy “O’tkan kunlar” romanida Yusufbek hojini aynan hojiligi e’tibori bilan yuksak bir maqomga ko’tarib qo’yganadir. Bu qahramon maishiy-ijtimoiy jihatdan aql-zakovati, fahm-farosati, go’zal odobi, muomala-munosabati, qo’yingki, barcha-barcha fazilatlari bilan ajralib turadi. Bu nuryuzli siyamo tal’atidan taralgan yog‘du butun roman borlig‘iga oydinlik bag‘ishlaydi.

Adib Yusufbek hoji zimmasiga katta yuk yuklaydi. U o’zaro mahalliy ziddiyatlarning zararini yaxshi biladi, qipchoqni qirish ishini qoralaydi, aksincha, bir millatning ikki qavmini ularni “chin yovg‘a beriladigan kuch” uchun ittifoqchi sanaydi. Noo‘rin isyonga otlanayotgan olomonga qarata: “...Biz qipchoqqa qilich ko’targanda, o’ris bizga to’p o’qlaydir. Siz dunyoda o’zingizning yagona dushmaningiz

qilib qipchoqni ko'rsangiz, men boshqa yovni har zamon o'z yaqinimga yetgan ko'raman", degan so'zlarni aytadi. Biroq hojining istagi-ga qarshi qirg'in bo'lib o'tadi. Buning ustiga-ustak, Otabek ham otasining bu ishda qo'-li borligidan shubhalanib, hojining ko'ngliga ozor yetkazadi. Yusufbek hojining o'zini oqlab masalaning tub mohiyatini tushuntirgandan so'ng aytgan quyidagi so'zlari bu shaxsning chindan ham ulug'verligini yaqqol ko'rsatadi.

"Men ko'b umrimni shu yurtning tinchligi va fuqaroning osoyishi uchun sarf qilib, o'zimga azobdan boshqa hech bir qanoat hosil qila olmadim. Ittifoqni ne el ekanini bilmagan, yolg'iz o'z manfaati shaxsiyasi yo'lida bir-birini yeb-ichkan mansabparast, dunyoparast va shuhratparast muttahamlar Turkiston tuprog'idan yo'qolmay turib, bizning odam bo'lishimizg'a aqlim yetmay qoldi. Biz shu holda ketadigan, bir-birmizning tegimiz-

*ga suv qo'yadigan bo'lsak yaqindirki, o'russi
istibdodi o'zining iflos oyog'i bilan Turkistonimizni bulg'atar va biz bo'lsak o'z qo'limiz
bilan kelgusi naslimizning bo'yniga o'russi
bo'yindirig'ini kiydirgan bo'larmiz. O'z nasli-
ni o'z qo'li bilan kofir qo'lig'a tutqin qilib
topshirg'uvchi — biz ko'r va aqlsiz otalarg'a
Xudoning la'natni albatta tushar, o'g'lim! Bo-
bolarning muqaddas gavdasi madfun Tur-
kistonimizni to'ng'uzxona qilishg'a hozirlan-
gan biz itlar Yaratguvchining qahriga albatta
yo'liqarmiz!..." Ota va o'g'il gurungida aytilan-
gan bu gaplar katta ijtimoiy qiymatga ega.
Hojining bu masalalarda o'z qarashi, o'z gapi
bor. Shuning uchun uning o'tkir va haq gaplari
Otabekni uyalib yerga qarashga majbur etadi.*

Abdulla Qodiriy romanida o'zbekning so-
kin oilaviy hayot tarzini ham, kundosh kelinlar

orasidagi o‘zaro nizolar va ularning yechimi-ni ham juda ishonarli, bag‘oyat mahorat bilan tasvirlaydi. Romandagi tasvirlarga ko‘ra, Yusufbek hoji agar ikki kelin o‘rtasida “so‘z chiqqanini goho eshitsa, ikkala kelinni o‘z oldiga chaqirib” nasihat qiladi. “Avvalo Kumush-dan o‘pka qilib: “Oyim, har nima siz kattasiz, Zaynab yosh, kattadan kichikka shafqat lozim, mundog‘ yaxshi emas!” degan gaplarni aytadi. So‘ng Zaynabga nasihatlar qiladi; “keyin ikkisini duo qilib, bir-biriga salom” berdiradi. Qaynona-kelin munosabatlari ham Yusufbek hojidek dono-donishmand oila rahbari nazari-dan chetda qolmaydi. Romandagi juda tabiiy obrazlardan biri bo‘lgan O‘zbek oyim bilan Yusufbek hoji, Mirzakarim qutidor bilan Of-tob oyim munosabatlari ham butun salobati, insoniy fazilatlari bilan o‘quvchi tasavvuriga muhrlanadi.

“O’tkan kunlar” xayoliy va hayotiy omillar uyg‘unligida maydonga kelgan ulkan bir ma’naviyat qasridirki, uning ichkarisiga kiran gan odam insoniyat abadiyatiga daxldor tu-shunchalarning badiiy talqiniga, eng nafis his-tuyg‘ularning betakror tasviriga, o‘zaro chambarchas bog‘langan ijtimoiy va individual holatlar zanjiriga duch keladi; aqli hayron qoladi.

Bilasizki, “O’tkan kunlar”dan hayot nafasi ufurib turadi. Qahramonlar siz bilan bir havodan nafas oladi, ularning yurak urishlari eshitilgandek bo‘ladi: go‘yo Otabek bilan yonma-yon yurasiz, ziyofatlarida birga o‘tirasiz. “Siz o‘shami?” degan hayajonli savolni xotira devoriga muhrlab qo‘yasiz. Yuzlaridan nur yog‘ilib turgan Yusufbek hojining purhikmat o‘gitlaridan bahra olasiz. Kumushning achchiq qismatini ko‘rib, beixtiyor ko‘zlarining yoshlanadi. Zaynabga “bechora”, deysiz, “majnuna”,

deysiz. Xullas, asardagi salobat va mahobat, yozuvchining ichki maneralari va mahorati sizni o‘ziga rom etadi. Negaki, romanda jon bor, tiriklik bor, unda “ikki eshik orasi”dagi umr mohiyati mujassam...

So‘z vositasida obraz yaratish yuzasidan ezmalanib, biljirab o‘tirishga zarurat yo‘q. Aynan so‘zning ta’siri bois Kumusho‘lgan sahnada ho‘ng-ho‘ng yig‘laydi kitobxon. Aytmoqchi, bu epizodning o‘zi yig‘lab yozilgan. Demak, adibning titragan, ichikkan, o‘ksigan yuragi shu sahifalarga ko‘chgan. Badiiy ijoddagi bir qonuniyat shuki, mujmal tasavvurlar mujmal ifodalanadi; yozuvchisini kuldirmagan hajviya o‘quvchisiga ham ta’sir ko‘rsatmaydi; yig‘lab yozilgan sahifalar yig‘lab o‘qiladi. Chinakam adibning estetik dunyosi, ko‘rkam so‘zi, san’at-korning pokiza ko‘ngil manzaralari umrboqiy sahifalarda aks etadi. Xo‘sh, xotirlaylik-chi, Abdulla Qodiriy Kumushni qanday so‘zlar

bilan tasvirlagan edi? Majzub! Juda beg'ubor va begidir! Agar esingizda bo'lsa, romanning avvalidayoq Kumush ruhiyatida ham g'alati bir parishonlik kezadi. U ham Otabekka o'xshab allatavur bo'lib yuradi; o'zini g' alat sezadi.

Adib Kumushning o'sha holini juda go'zal, quyuq obrazli til bilan quyidagicha chizadi: "...*uyning to'riga soling'on atlas ko'rpa, par yostiq quchog'ida sovuqdan erinibmi va yo boshqa bir sabab bilanmi, uyg'oq yotqan bir qizni ko'ramiz. Uning qora zulfi par yostiqning turlik tomonig'a tartibsiz suratda to'zg'ib, quyuq jingga kiprik ostidag'i timqora ko'zlari bir nuqtag'a tikilganda, nimadir bir narsani ko'rgan kabi... qop-qaro kamon, o'tib ketgan nafis, qiyig' qoshlari chimirilganda, nimadir bir narsadan cho'chigan kabi... to'lg'an oydek g'uborsiz oq yuzi bir oz qizilliqg'a aylangan-da, kimdandir uyalg'an kabi...*". Bu o'rinda so'zlar marjondek terilgani sezilib turibdi. Yoki

aynan ana shu qahramonning boshqa bir epi-zoddagi ruhiyati ifodasida ham yozuvchi bor badiiy mahoratini ishga soladi: "...*Ariqning musaffo tiniq suvi yovoshg'ina oqib kelar, Kumushbibining qarshisig'a yetkanda go'yoki, uning ta'zimi uchun sekingina bir charx urib qo'yar, o'z ustida o'ltingan sohiraning sihriga musaxxar bo'lg'an kabi tag'i bir kattaroq doirada aylangach, ohistag'ina ko'priq ostig'a oqib ketar edi. Ariq suvining nihoyatsiz harakatini uzoq ko'zdan kechirib o'turg'ach, qo'l uzatib suvdan oldi va yuzini yuvdi. Uning yuzini o'pib tushkan suv tomchilari bilan ariq harakatka kelib chayqaldi, go'yoki suv ichida bir fitna yuz bergen edi... Nozik oyoqlar toldilar shekillik, sadaf kabi oq tishlarini bir-ikki qaytalab chaydi, ariq bo'yini va uning suvlarini tashlab ketdi*". Bunda kelgan "sohira-ning sihriga musaxxar bo'lg'on" birikmasida-gi "sihrun" o'zagidan yasalgan ikki so'zning

“bo‘ysundirilgan” ma’nosidagi “musaxxar”ga ohangdoshligi ham, “yuzini o‘pib tushgan suv tomchilari” ifodasi ham, “oyoqlar toldilar shekillik”dagi ikkita “-lar” qo‘srimchasining hurmat va ko‘plik anglamidan o‘zgacharoq nafo-sati-yu “nozik” sifatlashi hamda “sadaf kabi oq tishlar” o‘xshatishi ham — barcha-barchasi benihoya go‘zal! Qodiriy sohir qalami ostidan chiqqan aksar toza qahramonlarning ich-u ta-shi jozibali, o‘zi suyukli, so‘zi ta’sirli. Chunki adib so‘z so‘zlashda uzoq andishaga boradi; quruq bayon o‘rniga voqelikni, insonni tasvir-lashni muhim sanaydi.

Mumtoz adabiyotshunoslikda kam so‘z bilan ko‘p ma’nolar bayon etish san’atiga “iyoz” deyiladi. So‘zning iyoz maqomi Abdulla Qodiriy nasri poetikasiga, qahramonlari nutqiga ham xos.

Otabekni ikkinchi marta uylantirish havasi-

da yurgan O‘zbek oyim bir kuni Hasanalili bilan gap talashib aytadiki: “*Sandek soqoli uzun, aqli qisqadan kengash so‘rab o‘lturg‘an men ham ahmoq!*”. O‘zbek oyimning gapga usta qilinganini qarangki, bu o‘rinda xalq orasida ayollarga nisbatan aytib kelinadigan nisbiy ta’bir **Hasanaliga** moslanadi. Shokirbekning Otabekka evrilish sahnasi ostonasida Usta Alim: “...yomonning janozasidan yaxshining hikoyasi foydalik”, deb some’likka hozirlanadi. Bunday nutqda “sen” — “men”, “uzun” — “qisqa”, “yaxshi” bilan “yomon”, “janoza” bilan “hikoya” so‘zлari zidланади. Yusufbek hoji bir yig‘ilishda: “*Bu soqol shu el qayg‘usida oqardi. Bu ko‘ngil shu manfaatparastlar ta’sirida qoraydi*”, degan gaplari semantikasi qarshilidir. Yusufbek hojining o‘z nafsiга nazari, malomati va e’tirofidagi soqolining oqarishi yoki ko‘nglining qorayishi tasavvurni toza bir inson umrining yo‘llari tomon yo‘llaydi. Aslida vaziyat,

xarakterning kontrastli-qiyosli tasvirini roman-ning dastlabki sahifalarida, ya'ni karvonsaroyda Otabek tushgan hujra yoki Otabek bilan Homid xarakteri bayonidayoq ko'rindi. Adib bu badiiy san'atdan romanda juda ko'p va o'rinni foydalanadi. Ba'zan kundoshlarning ma'naviyati, sajiyasi har jihatdan taqqoslanadi. O'z maqsadi yo'lida yangi qahramonlarni sahnaga olib chiqish jarayoni roman oxirlab qolganida ham davom etadi. Adib romanning "Xushro'ybibi va Zaynab" faslidagi: "*Xushro'y uzun bo'yli, qotmaroq va zarcha tanlik edi. Zaynab qisqa bo'y, go'shtdor va oq tanlik edi. Xushro'yning harakati yengil va lavzi tez edi, Zaynab lop-pos va o'nta so'zga arang bitta javob qaytaradiring'an edi*", degan opa-singillar tabiatining qiyosidan tasavvur to'lishadi.

"O'tkan kunlar"ni qayta o'qish jarayonida uning yangidan-yangi qirralari ochiladi. Bir o'qilganda e'tiborsiz o'tilgan epizodlarga

boshqa safar diqqat qaratiladi. Bu hol, tabiiyki, adibning obraz yaratish mahoratiga, inson qalbini chuqur anglashiga daxldor hodisadir. Zero, ko‘rkam adabiyotdek san’at dunyosida poetik nutq muhim sanaladi; so‘z vositasida manzara, ruhiyat va obraz chiziladi; umummatnga “Umr — otilgan o‘q ermish”, “O‘rinsiz chiransang, beling sinadi”, “Egasini siylagan itiga suyak tashlar” singari xalqona hikmatlar singdiriladi. Umuman olganda, xalq maqollari har qanday millat adabiy tilining fasohat va balog‘atini ko‘rsatadi. O‘rnida qo‘llangan maqol badiiy asarga ko‘rk bag‘ishlaydi. Bunday hol Abdulla Qodiriy asarlari tilida ko‘p kuzatiladi. Xususan, “Yaxshi niyat — yorti mol”, “Dardi yo‘q — kessak, ishq yo‘q — eshshak”, “Osilsang ham baland dorg‘a osil”, “Sut bilan kirgan — jon bilan chiqar”, “Kelinni kelganda ko‘r, sepini yoyganda ko‘r, “O‘rgan-gan ko‘ngil o‘rtasa qo‘ymas”, “Qo‘rqoq oldin

musht ko'tarar" kabi maqol va iboralar ko'p uchraydi. Ulardan ayrimlari sarlavhaga ham olib chiqilgan.

Abdulla Qodiriyning asarlaridagi estetik go'zallik bevosita mahoratga, yozuvchining izlanishlari, ijodning mehnat-mashaqqati, faqat san'atkorgagina xos nazari bilan ham bog'liq. Zero, Julqunboyning o'z e'tirofiga ko'ra, u materiallarni, joylarni puxta o'rganadi; bu jarayonda eng mayda detallarga ham diqqat qaratadi. "O'tkan kunlar"ni yozishdan avval adib voqealar kechadigan joylarni ko'radi, turli ko'chalardan yuradi, qabristonda tunaydi va xon o'rdalarini sinchiklab o'rganadi. Masalan, Qo'qon o'rdasining qopisini shunday beradi: "*Ayniqsa, darbozaning ikki biqinidag'i "o'girmagul" tarzi bilan ishlangan guldastalar, darboza ravoqidag'i ganchdan qabartirilib yasalg'an bo'rtma naqshlar, gullar hali o'zlarining nafosatlarini unchalik yo'qotmag'an*

edilar". Juda nafis so'zlar bilan berilgan bunday tasvirlar adibning sinchkovligini anglatadi. Aniq tasavvur qilingan manzaralar tiniq tasvirlanadi; o'z o'rniga tushgan yorqin so'z yolqini tafakkur puchmoqlarini yoritadi.

Abdulla Qodiriy romanlarini o'zbek adabiy tilining zamonaviy ko'rinishda shakllanayotgan bir davrda yozdi. Adabiy tilning rutbasi, maqomi yuksalishida adibning xizmati katta bo'ldi. Til millatni birlashtiruvchi qudratga ega qadriyatdir. Qodiriyshunos olimlar fikriga e'tibor berilsa, Abdulla Qodiriy toshkentlik bo'la turib o'z romanlarida mahalliy sheva unsurlarini umuman qo'llamaydi. Hatto qahramonlarning nutqini individuallashtirishda ham boshqa badiiy vositalardan foydalanadi. Demak, adib shu zaylda bor mahorati bilan o'zbek adabiy tilining boyligini, o'zbek tilining keng imkoniyatlarini namoyish ham qiladi. Masalan: "Ul turg'on joyida qoziqdek qoqilib qolg'on

edi”, “Kechaning qarong‘ilig‘i ustiga mevalarning quyuq yaproqlari qo‘silib, bu maydon, ayniqsa, Otabekning hozirgi ko‘ngliga yaqinlashib kelar edi” kabi ifodalarda “*q*” tovushining takroridan, “Kishi Otabekni o‘tquzg‘ach, tokchadan sopol lagan bilan qovuqni olib chaqmoq surtdi. Sham’ yoqildi. Bu kishi qirq yoshlar chamaliq, qonsiz yuzlik, siyrakkina soqollik, qo‘y ko‘z, ko‘b vaqt madrasa riyozatini chekkannamo, qotma, uzun bo‘ylik bir odam edi” kabi jumlalardagi keng unli hamda “*l*”, “*q*” va “*k*” kabi undoshlar takroridan yuzaga kelgan tabiiy ohang, “Tana buzoqning turqi tuqqg‘anig‘a tamg‘a” yoki “...oldidagi ovni ko‘rmay, uzoqdagi yovni ko‘radi”, “Xonning qo‘yini boqish uchun, qovoqlarni belga taqish uchun...”, “Endi ko‘rsam, miltiqning o‘qidek, pushti gulning to‘qidek kelinim bor ekan” kabi yuzlab xalqona iboralardagi saj, ritm va latiflik adib asarlarining umumpafosiga, qahramonlari

nutqiga joziba baxsh etadi. Bir o'rinda Oftob oyimning egachisini: "Yoshi ellidan oshqan, kulgusi ichiga to'lub-toshqan bir xotun..." tarzidagi qofiya bilan tavsiflaydi. Adib o'zbek tilining naqadar boy imkoniyatlarga egaligini asarlari bilan isbotladi. Qolaversa, ma'rifatli bir ziyoli sifatida o'zbekning so'zi uchun, adabiy tilning istiqboli uchun qayg'urdi. Bu chin haqiqatni biz har doim esda tutmog'imiz lozim...

Rivoyat: Nabira bobosidan: "Bu hayot nima?", deb so'raydi. Bobosi: "Azon ilanamoz orasidir", deydi. "Bu nima deganingiz, bobojon? Umr shu qadar qisqami?" "Ha, shu qadar qisqa, ammo bu azon va namoz nima ekanini bilasanmi, bolam?"

Albatta, bolakay uning ma'nosini bilmas edi.

"Azon, bu — namozsiz azondir, ya'ni odam tug'ilgan payti qulog'iga azon aytildi, ammo namoz o'qilmaydi.

Namoz, bu — azonsiz namozdir, ya'ni

inson o'lganda janzoza namozi o'qiladi, ammos azon aytilmaydi. Men shuni nazarda tutdim, toychog'im!"

Rivoyatning mazmuni shunday va negadir menda Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar"i, cheksiz zamon qarshisida bir necha soniyaga o'xshagan inson umrining suvratini abadiylashtirgan roman xronotopik jihatdan shu rivoyat ichiga joylangandek taassurot qoldiradi.

"1264-inchi hijriya, dalv oyining 17-nchisi, qishki kunlarning biri, quyosh botqan, tevarakdan shom azoni eshitiladir...". Roman shunday boshlanadi. Azon — roman tavaludi; shaytonlarni quvlash marosimi, deya tushundik. Azon — birinchi eshik ostonasasi. Zotan, boboning nabiraga bergen o'gitiga ko'ra, hayot, bu — nihoyatda qisqa, azon va namoz oralig'idir.

Oraliq masofa cheksizlikka nisbatan bir lahza, bir lahzaga nisbatan cheksizdir. Bu oraliqda inson umri, Otabek, Kumush, Zaynab, Yusufbek hoji, O'zbek oyim va hokazo va hokazo qahramonlar umrining mohiyati mu-jassam. Zotan, bu oraliqda baxt va baxtsizlik, visol va ayriliq, quvonch va fofija, g'am-tashvish va surur yonma-yondir.

“O'tkan kunlar”ning ilk sahifasidan azon ovozi eshitilsa, oxirida Kumushning o'lim to'shagida yotgan holatining, azonsiz namoz — janozaga “Toshkandning har bir mahallasidan deyarlik kishilar” qatnashgani bayon qilinadi. Shuningdek, roman “Xotima”sida Otabekning jangda, “o'rus bilan to'qunishma”da qahramona urushib, shahid bo'lgani haqida xabar beriladi. Otabek shahidlar silkiga tiziladi.

“Yusufbek hoji xatmi Qur'on qilib yurtka osh berdi, O'zbek oyim qora kiyib ta'ziya ochdi”. Roman shu jumlalar bilan tugallanadi.

“O’tkan kunlar”da sir bor, joziba bor, ohanrabo bor. Agar kitobxon bu kabi sifatlar-ning hamma-hammasini to‘la-to‘kis anglab olsa yoki adabiyotshunoslar kashf qilib qo‘yishsa, romanning qiziq joyi qolmaydi; roman umri tugab qoladi. Bu romanni o‘qigan har kim o‘z ta’biga mos ma’naviy ozuqa oladi. Ko‘p narsani anglaydi, tushunadi. Ammo romanda yana hali anglanmagan, tushunilmagan sirli, yashirin nuqtalar mavjudligicha qolaveradi.

Abdulla Qodiriy ijodiy merosidan, xususan, “O’tkan kunlar” romanidan bahramand bo‘lish – bu doimo davom etadigan, avlodlar nazdida yangilanib turadigan sog‘inchli, ayni damda, o‘tmishga aylanmaydigan adabiy va abadiy qadriyatlar sirasiga kiradi.

“O’tkan kunlar” romani orqali, haqiqatan ham, o‘quvchi adibning o‘zi aytmoqchi, “tur-mushni, tarixni, siyosatni, odobni, tilni” o‘rga-nib oladi.

“Mehrobdan chayon” romani⁴. Abdulla Qodiriy ikkinchi yirik asari “Mehrobdan chayon”ni 1928-yil fevralida yozib tugatdi. Roman 1929-yili Samarqandda bosilib chiqdi. Asarda xon zamonidagi xalqning hayoti, saroydagi kirdikorlar bilan birga muhabbatlik ikki yosh qalb egasi — Anvar va Ra'nolar ishqining ziddiyatlari visol tarixini g'oyatda tasvirlaydi. Garchi bu roman mavzui ham XIX asr hodisalaridan keyingi “xon zamonlari”dan olin-gan, Turkiston

⁴ Romanni tushuntirishda professor Umarali Normatovning talqinlaridan ham foydalanildi (Qodiriy bog'i. — Toshkent: Yozuvchi, 1995.).

hukmdorlarining keyingi vakili Xudoyorxon davridagi o‘zboshimchaliklarni ko‘rsatishga qaratilgan bo‘lsa-da, unda roman yozilgan davr ruhi kuchli. Asarni “Mehrobdan chayon” deb atash, ziyoli ulamolardan qahramon qilib tanlashdan murod muqaddas dargoh-sajdagohdan chiqqan, o‘sha dargohga nomunosib munofiq, qallob, tuban kimsalarga, hasadgo‘y, e’tiqodsiz kishilarga ishoradir.

Romanda Anvar bilan Ra’noning sevgi sarguzashti, qalb nazokati shoirona tarannum etilgan. Maktabdor Solih maxdumning realistik obrazi adabiyotshunoslikda yozuvchining jiddiy yutug‘i, kashfiyoti sifatida e’tirof qilingan.

Asardagi Anvar bilan Ra'no obrazlari bir qarashda roman-tik qahramonlarday taassurot qoldiradi. Barkamollik, aql-zakovat, do'stga, sevgiga sadoqat, erk, adolat yo'lidagi shijoat bobida ular afsona, doston qahramonlarini eslatadilar. Ishqiy mulohazalar bobida bu ikki yosh juda erkin, oralaridagi gap-so'zlar bir qadar kitobiy, shoirona... Masalaga sinchiklab qaralsa, Anvar va Ra'nodagi favqulodda kitobiy tuyulgan xislatlar, ularning "g'ayritabiyy" xatti-harakatlari mantiqan va psixologik jihatdan asoslangan. Ular maktab ko'rgan, yaxshi tarbiya va chuqur bilim olgan, Sharqning yuksak madaniyati, ezgulik g'oyalarini o'zları uchun dastur, asosiy maqsad qilib

olgan odamlar-
dir. Anvar bi-
lan Ra'noning
she'riyatga ixlo-
si baland ekani,
har ikkisida ham
she'riy zavq va
shoirlik iste'dod-
lari borligi, xusu-
san, Ra'no yax-
shigina shoira
ekani nazarda tu-

tilsa, ular orasidagi muomala-munosabatlarning
hayotiy va tabiiyligi o'z-o'zidan anglashiladi.
Buning ustiga aql-zakovat, iste'dod bobida
zukko Ra'no hali bolalikni to'la tark etgani
yo'q, u ko'pincha kichik ukalari bilan ovun-
gan, o'ynab yurgan holda ko'rsatiladi. Anvar-
ga duch kelganda u birdan ulg'ayib qolgandek,
bolalarcha sho'xlik bilan zukkolik qo'shilib
uning timsolida ajib bir nafosat namoyon bo'-
ladi...

Darhaqiqat, yozuvchining "Mehrobdan chayon" dagi realistik mahorati Solih maxdum obrazida juda yorqin ko'rindi. Roman haqida ko'p tanqidiy fikrlar aytgan Oybek bu obraz tasviriga kelganda adibning mahoratiga tan beradi, maxdumning "to'la-to'kis xarakter" tipiklik bilan individuallikni eng muvaffaqiyatli biriktirgan odam obrazi, "Maxdum belgili bir guruhning "xislatlari" ni o'zida porloq qabariq gavdalantirgan yig'indi realistik obrazdir", u "asardagi hamma personajlar orasida eng jonli, eng yorqin, eng tipik figura" deb aytadi.

Romanda muallif yengil hazil-muto-yiba, kulgi-yumor, piching, kinoya-kesatiq, hajv orqali Maxdum tabiatiga xos "maqtab bo'lmaydigan" xususiyatlarni batafsil ko'rsatadi. Bunday xususiyatlarning ichki va tashqi ijtimoiy ildizlarini ham ochadi. Ayni paytda maxdumning "hamma nuqsonlarni yuvib ketarlik" fazilatini ham ta'kidlaydi; "nima

bo‘lganda ham maxdumning o‘z zamonasining eng oldingi domlalaridan, Qo‘qon aksariyati-ning savodxon bo‘lishlariga sababchi ustozlardan, hatto ulug‘ xizmatlarga kishi yetishtirib beruvchi nodir muallimlardan” ekanini aytadi. Maxdum shaxsiyatiga xos har ikki jihatning tasdig‘i uchun asardan istagancha dalil-isbot topish mumkin. Birgina misol, Ra’noga xon tomonidan sovchilar kelgan epizod — maxdum tabiatidagi, ruhiyatidagi ziddiyatni juda ham yorqin namoyon etadigan lavha. Maxdum bu yangilikdan dovdiraydi, miyasi shishadi, ikkilanadi, “xonga padari aruslik” masalasi uni o‘yga toldiradi. Agar boshqa bir no‘noqroq qalamkash bo‘lganida ehtimol “xasis”, “tama’gir” otani hech qanaqa ikkilanishsiz, qiynalishsiz darhol bu “ulug‘ marhamat” oldida Anvardan yuz o‘girib xon tomonga o‘tkazib qo‘ya qolgan bo‘lardi. Roman muallifi ixcham tarzda bo‘lsa-da maxdum ruhiyatidagi o‘sha tobdagi

murakkab, ziddiyatli jarayonlarni bu odamdag'i qiyonalishlarni, ko'nglidagi g'ashlik, chigallikni, xon tomoniga og'ish sabablarini — ruhiy asoslarini mohirona ifoda etadi. Maxdum ruhiyatidagi shu singari ziddiyatli jarayonlar ifodasi bilan tanishgan kitobxon, garchi u tutgan yo'lni oqlamasa ham, bu odam holatini, o'sha tobda unga ham oson emasligini sezib turadi; bu tama'gir soddadil qariya xayollar og'ushida ikki yosh baxtiga zomin bo'layotganini ko'rib afsuslanadi.

Adib qahramonlarining tashqi qiyofasi tasviri uchun ham eng esda qolarli o'xshatma so'zlar va so'z birikmalaridan foydalanadi. Suyukli qahramonlari tashqi ko'rinishi tasvirida adib so'zlarni marjondek ipga tizadi. Adibning "nafrati"ga duchor bo'lgan "Mehrobdan chayon"dagi Abdurahmon domla portretini chizishda ham mahoratini namoyon etadi. Shunga o'xshash romandagi Solih maxdum

tabiatining o‘ziga xosligi bayonida u birov bilan so‘zlashganda, “ayniqsa, bir narsadan tajjublanganda siyrak va lekin to‘g‘ri, baquvvat o‘skan soqolini tutamlab o‘ng ko‘zini biroz qisib” qarashi va o‘z nutqida “habba” deb qo‘yishi ham ko‘pchilik o‘quvchilarga ma’lum gap, albatta. “Domlaning bu “habba”si nima ma’noda qo‘llanilar, o‘zidan boshqa hech kim bilmaganidek, undan bu to‘g‘rida izoh ham so‘ramag‘an edilar. Har holda “habba — ha, balli” yoki “ha, barakalla” bo‘lsa kerak. Chunki ul bir narsadan xursand va rozi bo‘lg‘anda aksar “habba” deb yuboradir”. Har qanday vaziyatda ham shu bitta “habba” so‘zining assotsiatsiyasidan o‘quvchi tasavvurida Solih maxdumning qiyofasi aniq gavdalananadi. Badiiy ijodda topilgan va o‘rnida ishlatilgan bitta noyob so‘zning quvvati ham yozuvchi mahoratidan darak beradi.

“Mehrobdan chayon”ning “Qiziqlar” fasli-

da o‘tmishdagi o‘ziga xos xalq teatr san’atining namunasini tasvirlaydi. Sahnaga olib chiqilgan qiziqchilar ning qochirim va askiyalari vositasida o‘zbek tilidagi so‘zlarning ko‘pma’no-lilik jihatlarini namoyish etadi. Ba’zan bitta so‘zning ichki yoki ko‘chki ma’nosidan kulgi paydo bo‘ladi.

Yozuvchi ba’zan qahramonlari tabiatini, xususan, haramdagi qizlar fojiasini hazil-mutoyiba, o‘yin-kulgi orqali ochib beradi...

Abdulla Qodiriy romandagi Xudoyorxon obrazidan olabo‘ji yasashni emas, balki hukmdor inson siymosini, hayot ziddiyatlari ichra o‘z holicha ko‘rsatishni o‘z oldiga maqsad qilib qo‘ygan. E’tibor berilsa, Abdulla Qodiriy “Mehrobdan chayon”dagi Xudoyorxon obraziga aynan tilga e’tibor masalasida milliy tuyg‘ularni singdiradi: “*Xudoyor muhr bosish asnosi yozilg‘an yorlig‘ va nomalarni o‘qutib eshitilar, munshilar ning eshitilmagan arab va*

fors so'zлari orqaliq to'qug'an yarimturkiy jumlalariga aksar vaqt tushunmas: "Enalaring' arapqa tekkanma?" deb mirzo, muf-tilarni koyir edi. Ammo Anvarning yozg'an har bir jumlasini musiqiy kabi rohatlanib, tushunib tinglar va "shu bala barilaring'dan ham o'qug'anraq chiqar!" deb, boshqa mir-zolarning yuragiga o't yoqar edi". Xudoyor-xonning "turkiy jumlalar"ga alohida qaragani, Anvarning inshosini maqtagani, bu — muhim gap. Yana bir zarur gap shuki, adib ayni epi-zoddagi Xudoyorxon nutqiga xuddi tilshunos kabi roman hoshiyasida shunday bir izohni yozadi: "Xudoyor qipchoqlar ichida o'skani uchun tili o'zbekchadir. Enalaring so'zidagi "ng" harfini "ng'" ravishida qalin so'zlaydir. Bu kungi Farg'ona o'zbeklarida ham (ayniqsa qishloqilarda) yumshoq "ng" o'mida qalin "ng'" ishlatish ko'b eshitiladir. Hozirgi isloh qiling'an harfimizda bu qalin

“ng”ning maxsus shakli yo‘qdir. Yozg‘anda (*n-g’*) harflaridan bir tovush yasalsa ham, biroq o‘qug‘anda har kim buni o‘z maxrajidan chiqarolmas, yanglish o‘qur. Bu qalin “ng” o‘zbekcha bir necha so‘zdagina ishlatilmay ko‘b (*ellilab*) so‘zda iste’mol qiling‘ani uchun manimcha alohida bir shakl qabul qilish ehtiyoji his etiladir. Masalan mashhurlari: *zang'*, *pang'*, *lang'*, *darang'*, *qalang'i-qasang'i*, *dang'*, *to'ng'uz*, *shang'i*, *to'ng'illamoq*, *to'ng'*, *to'ng'uch* va *ang'iz*, *ting'* boshqalar... Eski “ning” “ng” ravishida isloh qilingan. Bu yo‘g‘on “ng” ham “g” harfining ustiga uch nuqta qo‘yulib yozilsamikin... (*mual.*)”.

Yangilanayotgan adabiy til ustida bahslar, turlicha qarashlar aytilayotgan bir muhitda adibning milliy til taqdiri ustida bunday kuyunishlarini chin ziyoliga xos fazilat sanalishi lozim, albatta.

Hech shubhasiz, Abdulla Qodiriyning adabiy merosi o‘zbek adabiy tilining tarixida alohida bosqich sifatida qaralishga munosibdir. Chunki adibning qo‘llagan so‘zlari, xalq ichidan tanlab, topib olgan ta’birlari, xalqona badiiy tasvir vositalari — bularning bari hozirga qadar har kim uchun tiniq fikr ifodasiga xizmat qilib keladi.

Abdulla Qodiriyning ulkan hajmdagi romanlaridan tortib, oddiygina bir nechta qatordan iborat “bildirishnoma”larigacha — barcha-barchasida tesha tegmagan ta’birlar, o‘ziga xos poetik nutqning betakror namunalari ko‘rinadi.

Darhaqiqat, oradan sal kam bir asr o‘tgan bo‘lsa-da, bugun ham Abdulla Qodiriyning o‘zbek adabiy til taraqqiyotiga qo‘shgan beqiyos xizmatlari yurak-yurakdan e’tirof etishga, adibning mahorati, qalamiga tahsin aytishga majburmiz. Julqunboy ikki asr va ikki turli

tuzum chegarasida yashadi. Umri tugab borayotgan “xon zamonlari”, “musulmonobod” bo‘lgan o‘sha zamon odamlari turmushi bilan yangilanayotgan, zamonaviylashayotgan Turkiston ahli hayotini qiyosladi. Shu bois uning asarlari tilida mumtoz nasr bilan yangi o‘zbek adabiy tilining uyg‘unligi aniq kuzatiladi. Eng muhimi, bu poetik til Abdulla Qodiriy asarlariiga, xususan, moziydan so‘z ochgan romanlari mohiyatiga juda mos keladi. Sun’iylik sezilmaydi. Lozim o‘rinlarda yuqori tabaqaga mansub obrazlar tili yoki farmonlari matnini ham individuallashtiradi.

Ba’zan Abdulla Qodiriy o‘z asarlari da mumtoz nasrga xos saj’ san’atidan ham foydalanadi. Deylik, o‘rdalik bir samovarchi devonani so‘zlatib: “...choyxonada sakkiz yigit, o‘rtasida bitta chigit; kakir-kukir etar chilim, katta-kichik unga yelim! Bu na balo, bu na qazo?..” desa, boshqa bir o‘rinda — “Salom-

noma”da boylarga qarata: “Maskov borib kelbon, minglab foyda qilibon, haftada gap yeyibon, tomga karnay qo‘yibon; xalq qayg‘usin yemayin, maktab ochay demayin; ellik-ołtmish qo‘y bergen, sakkiz kunlab to‘y bergen – Turkiston savdogarlariga salo-o-om!..” deb yozadi. Bunda savdogarlar xarakteri o‘zaro zidlashib yig‘ilgan so‘zlar vositasida ochiladi.

Abdulla Qodiriy fikr ifodasining qisqa va aniqligini, kam so‘z bilan ko‘p ma’no berish yo‘sini qadrlab, yozishda ortiqcha so‘z va jum-lalarni qisqartirishdan saboq beradi; yozganini odamning yolg‘iz o‘zigma tushunib, boshqaning anglay olmasligi adibga aslo ma’qul kelmaydi. Shu bois “Yozg‘uvchilarimizga” nomli maqolasida: “So‘z so‘ylashda va ular dan jumla tuzishda uzoq andisha kerak, yozg‘uv-chining o‘zigma tushunib, boshqalarning tu-shunmasligi katta ayb. Asli yozg‘uvchiliq, aytmakchi bo‘lg‘an fikrni hammaga barobar

onglata bilishda, orag'a onglashilmovchiliq solmasliqdadir", deb ta'kidlaydi. Asar matnidagi har bir so'zga diqqat berib, undan "biron so'zni chiqarib tashlash yoki biron so'zni qo'shish" masalasida ham qat'iy turadi. Bular eskirmaydigan, ibratga loyiq haqiqatlardir.

Abdulla Qodiriy asarlari o'quvchilar qo'liga tekkandan buyon o'ksik qalblarga malham bo'ldi; millatning badiiy didini, go'zallikka munosabatini shakllantirishda ulkan xizmatlar qildi. Bu inkor etib bo'lmaydigan haqiqatdir.

Adolat, haqiqat va jasorat tushunchalari Abdulla Qodiriyning shaxsiy hayoti va ijodiy biografiyasida o'zaro uyg'unlashib, yuksak bir ma'naviy maqomlarga ko'tariladi. Natijada, adibning ibratli so'zlari amaliy-ijodiy faoliyatiga naqadar mos kelishi namoyon bo'лади. Ijodkor asarlari, xotirasining umrboqiyligi uchun bunday yuksak rutba va uyg'unlik juda ham muhimdir.

Yozuvchi mavjud voqelikni, ijtimoiy hayot-dagi hodisalarни badiiy talqin etar ekan, o‘z g‘oyaviy maqsadini anglatish, asar markazida turgan asosiy qahramonlari surat va siyratini namoyish etish uchun turli adabiy usullarni ishga soladi. Ba’zida bosh qahramonni so‘zlatib, o‘zini ko‘rsatadi, ba’zan esa uni butun vujudidan kirlik yog‘ilib turgan kimsalarga yoki ochiqko‘ngil, soddadil insonlarga yo‘liqtiradi. To‘qnashuvlar, mubohasalar, munozaralar, samimiy dilgir suhabatlar va yoki lirik kechinmalar orqali voqealar rivoji yechimga qarab siljiyveradi, qahramonlar dunyosi oydinlashaveradi.

Shu ma’noda Abdulla Qodiriy “Mehrobdan chayon”da Anvarning ma’naviy kamolotini ko‘rsatishda Solih maxdum, Abdurahmon domla, Safar bo‘zchi kabi turli toifadagi obrazlardan unumli foydalandi.

“Mehrobdan chayon” o‘zbek adabiyoti tarixidagi eng mashhur va majzub romanlar-

dan biridir. Abdulla Qodiriy ma'naviyatidan sizib chiqqan bu totli chashma uzoq zamonlardan buyon tashna qalblarga orom bag'ishlab keladi. Horigan ruhlarga yengillik, g'amgin ko'ngillarga surur va mahzun dillarga zavq ulashadi. Romanni o'qiganda adib mehri bilan yo'g'rilgan Anvar, Ra'no, Nigoroyim va Safar bo'zchilar, qahriga uchragan Abdurahmonlar, taraddudlari og'ushida qolgan Solih maxdumlar va, nihoyat, mo'tadil tasvirli Xudoyorxonlar siymosi takror va takror ko'z o'ngimizda namoyon bo'ladi.

Abdulla Qodiriy asarlarini oddiy o'quvchi sifatida o'qishim bilan adabiyotshunos sifatida o'qishim orasida katta farq yo'q. Adib asarlarining ham o'quvchisi, ham tadqiqotchisiman. O'qishdan mehr uyg'onadi; mehrdan hayrat, zavq-shavq, fikr-mulohaza tug'iladi. Olim uchun shunday bosqichlar ilhom man-basi sanaladi. To'g'risi, yuragim ezgulik, shod-

lik, hayrat, zavq-shavq va boshqa go‘zal histuyg‘ular bilan oshno tutinishini istasa, ko‘p hollarda Qodiriy asarlarini qo‘lga olaman. Shu majburiyatsiz, ixtiyoriy o‘qish asnosida yurakni jiz ettiradigan, ehtimol boshqalarga ham qiziq tuyuladigan va, eng muhimi, hozirgacha qodiriyyunoslar e’tibor qaratmagan nuqtalariga ro‘baro‘ kelaman. Shunda kitob sahifalarida belgilar, chiziqlar, ishoralar, qisqa qaydlar paydo bo‘ladi; ko‘chirmaga munosib o‘rinlar mo‘ljalga olinadi.

“O‘tkan kunlar” va “Mehrobdan chayon” dek cho‘ng san’at namunalarini sinchiklab o‘qigan kishi ularni abadiyat koshonasiga olib kirgan jihatlarga qayta-qayta duch kelaveradi. Hayratlanadi. Roman matnida ko‘ngilni o‘ziga ipsiz bog‘laydigan ajoyib joziba, dillarga zavq beradigan lirik ohang bor. Albatta, ushbu nasriy nazm tabiatiga xos fazilatlarni anglash uchun oddiy tovushlar uyg‘unligidan tortib,

muayyan so‘z, so‘z birikmasi, gap va jumlalar, badiiy nutq, umuman, matn poetikasiga daxldor unsurlar birma-bir kuzatilishi kerak.

Xullas, “O‘tkan kunlar” ham, “Mehrobdan chayon” ham o‘quvchilar tomonidan sevib o‘qilgan, o‘qilayotgan va kelgusida ham o‘qiladigan asarlar sirasiga kiradi. “O‘tkan kunlar” ham, “Mehrobdan chayon” ham adabiyotshunos olimlar tomonidan har doim o‘rganilgan, o‘rganilayotgan va o‘rganiladigan romanlardir.

Satirik ijodi

Abdulla Qodiriy o‘zining hajviya, felyeton va kichik hangomalarini shartli imzolar bilan e’lon qildi. Uning **Julqunboy**, **Mulla Julqunboy**, **Kalvak maxzum**, **Toshpo‘lat tajang**, **Dumbul**, **Ovsar**, **Shilg‘ay** kabi imzolari mashhur. Bunday maxfiy taxalluslarni qo‘llash faqat Qodiriy yoki “Mushtum”chilargina emas, umuman, 20-yillar adabiy muhitiga xos xususiyatdir.

Hayotning hajviy talqini, ijtimoiy turmush-dagi nuqson-kamchiliklarni satira va humor bilan tanqid etish 20-30-yillarda ayovsiz ko‘rinish olgan edi. Goh to‘qima obrazlar, ba’zan aniq tarixiy shaxslarni tilga olgan holda hajviy asarlar yozilardi. Felyeton janri juda faol edi. Xususan, bu yo‘nalishda “Turkiston” gazetasi, “Mushtum” jurnalida yuzlab chiqishlar qilgan, “kuldirib yig‘latadigan, yig‘latib kuldiradigan” **Julqunboy 1924-yildayoq “felyetonlar qiroli” nomini oldi.**

Julqunboy XX asr o‘zbek kulgi adabiyotining maktabdorlaridan biri ekanini yaxshi bilasiz. Julqunboy miriqib kulgan va kuldirgan edi. Ba’zan yig‘latib kuldirdi va ba’zida kuldirib yig‘latdi.

Hozirga qadar adabiyot maydonida urchib yotgan bir xil “hajviya”lar borki, kuldirmak uchun yoziladi. Biroq kulib bo‘lmaydi, o‘qigan odam qitiqlasang ham va, hatto, aqcha to‘lasang-da kulmaydi.

Abdulla Qodiriy bilan "Mushtum"da bir necha yil yonma-yon xizmat qilgan **Mo'minjon Muhammadjon o'g'li (Toshqin)**: "Abdulla Qodiriy har narsaga tanqidiy nazar bilan qarar, eski xurofot narsalarga g'oyatda dushman edi. Uning har bir so'zidan hajviy ifoda anqib turar edi.

*U g'oyatda jasoratli, o'z so'zida ustuvor va barqaror, o'tkir satirik va g'oyatda zakovatli edi...*⁵ ,deb xotirlaydi adibni.

Zotan, Julqunboy o'tkir satirik qalami ortidan g'arazgo'y safdoshlarining tuhmat-u bo'htonlariga uchrab azoblangan paytlari ham bo'lgan. Abdulla Qodiriyning shartli imzolar ostida e'lon etilgan hajviy asarlarida adib shaxsini topish, g'oyayi a'molini anglash oson emas. Adibning hajviyalari esa, ayni shu xususiyati bilan go'zal. Chunki ularda ma'no qatlamlari

⁵ Qodiriy H. Otam haqida. — Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1983. — B. 35.

qatma-qat. Har so‘z, har jumla zamiridagi pi-ching, kinoya va yo “chirt-pirt”dan tuyqus qandaydir haqiqatni ilg‘ash, komik holat bayonidan yig‘lash yoki ochilib-sochilib, yurak-yurak-dan kulish mumkindir. Abdulla Qodiriy hajviya, felyeton va hangomalarida ayovsiz tanqid, aybliga yuzing-ko‘zing demay tortilgan tarsaki, “so‘z o‘nqovi” kelganda chapanicha do‘q-po‘pisa, “ovsarona, daliyona” — tajohuli orifona so‘z aytish san’ati bor.

Abdulla Qodiriyning satirik asarlari xususida gap ketsa, avvalo, “Kalvak maxzum...” va “Toshpo‘lat tajang...” tilga olinadi. Adabiyotshunosligimiz, xususan, qodiriyyunoslik tarixida bu asarlarning turli saviyadagi talqinlari bor. Ta’kidlash joizki, Qodiriyning satirik asarlarini xalq kulgisidan alohida olib tushuntirish aslo mumkin emas. Zotan, dunyodagi mashhur “Kichik Saxes” (Gofman), “Gargantuya va Pantagryuel” (F.Rable),

“Revizor” (M.Gogol) singari asarlar bevosita xalq kulgisi bilan bog‘liq.

Kulgi – xalq ijodi. Yozuvchi xalqdan ola-di va xalqqa beradi. Abdulla Qodiriy Kalvak maxzum va Toshpo‘lat tajangni ham, Solih maxdum va O‘zbek oyimni ham o‘z xalqi ichi-dan topdi. Xarakterlarini umumlashtirdi, say-qal berdi, badiiy-poetik libos kiydirdi. Uning turli suhbatlarda, davralarda gap “o‘g‘irlab” o‘tirishining boisi ham shudir.

Adibning “Kalvak maxzumning xotira daftaridan”, “Toshpo‘lat tajang nima deydir?” hajviyalarining mavjud talqinlarida, ularning g‘oyaviy-badiiy tahlillarida bирyoqlamaliklar uchraydi. To‘g‘risi, bu ikki g‘aroyib kulgi asarida muallif tajohili orifona usullarini qo‘l-laydi. Badiiy asar mohiyatini muallif fikriga muvofiq ravishda talqin etishda eng birinchi manba matndir. Matn bir tomonda qolib, davr talabi, hukmron mafkura qolipi yoki

talqinchi tasavvurida shakllanib qolgan siyqa mezonlar bilan asarga yondashuv noto‘g‘ri; bunday hol nisbatan biryoqlama xulosa, tasavvurlarga olib keladi. Talqindagi yondashuv usulini to‘g‘ri qo‘llash uchun yozuvchi dunyoqarashidagi ustuvor mezonlarni, shuningdek, muallifning ikkinchi bir asarida talqin etilayotgan asariga bo‘lgan munosabatini ham inobatga olmoq lozim.

Adibning “**Kalvak maxzumning xotira daftaridan**” asari ikki qirrali keskir pichoqni eslatadi. Yozuvchi, bir tomondan, xurofot ildizlarini kesadi, ikkinchi tomondan, dinsiz jamiyat sari yuz tutgan kishilar dunyosiga Kalvak maxzumning ko‘zi orqali nazar tashlaydi.

Julqunboyning nisbatan hajman kichik hajviya va hangomalarida kulgingining piching, kinoya, kesatiq yo‘sinda yuzaga kelganini kuza-tish mumkin. Ammo uning Kalvak maxzum va

Toshpo'lat tajangi "xarakter kulgisi"ga yorqin misoldir. Har ikki qahramon ham o'z holini o'zi bayon etadi. Ulardagi kulgi xalq ichidan olingan iboralar, ko'cha-ko'yning gap-so'zлari, ba'zan so'kinch, xitob va undov vositasida, ba'zan bevosita ish-fe'lidan — real voqelikka nomuvofiq holatlar bayonidan yuzaga keladi.

Abdulla Qodiriy — o'z satiralari bilan maktab yaratgan ijodkor. Ijodga havasmandlar ayni dargohda ta'lim olishlari mumkin. Shu o'rinda iste'dodli adib Murod Muhammad Do'stning e'tiroflarini keltirib o'tish maqsadga muvofiq: "Qodiriyni biz, yoshlар o'rganishimiz zarur ikkinchi fazilati — kulgi. Unda kulgi-ning beozor jilmayishidan tortib, o'ldiradigan zaharxandaga qadar, hamma turidan topiladi. Qodiriy satirasi juda kuchli. Parodiya uslubini qo'llashda Rable yoki Swiftdan qolishmaydi. Qodiriy satirasida yana bir nuqta borki, bu

— xolislik. Go‘yo yozuvchi befarqday tuyuladi, qahramonning o‘zi gapiradi, to‘yib-to‘yib so‘ziga mast bo‘lib gapiradi...”⁶.

Abdulla Qodiriy psixologiyasida, tabiatida voqelikka tanqidiy munosabat bildirish kuchli. Voqelikni, xoh u zamonaviy, xoh tarixiy mazmunda bo‘lsin — qat’i nazar, aksar holatlarda hajviy-badiiy ruhda talqin etishi shundan. Adib ijodiga xos bu xususiyatlar uning mayda hangomalaridan tortib eng yirik hajviyalari mohiyatida, shuningdek, yirik jiddiy tarixiy romanlarida ham uchraydi.

Munosabat

Badiiy asar mukammal bo‘lsa, unda boqiy so‘z egasining pokiza tuyg‘ulari samimiy tarannum etilsa, nafosatga tashna ilm-ma’rifat ahli unga har vaqt qayta murojaat qilaveradi. Abdulla Qodiriyning adabiy merosi shunday

⁶ Murod Muhammad Do‘st. Ibrat. Sharq yulduzi. 1984-yil. 4-son.

murojaat va munosabatga munosib durdona.

Mana bir necha o'n yildirki, qodiriyshunos olimlar adib asarlari, xususan, ikki romani yuzasidan juda qimmatli adabiy talqinlar va tanqidlarni yozishdi. Bir tomondan qaralsa, romanlar hajmidan bir necha bor kattalashib ketgan ilmiy talqinlarda go'yo hamma mulohaza aytilib bo'lingandek ko'rindi. Biroq "O'tkan kunlar" va "Mehrobdan chayon" ning hayotiyligi, badiiy jozibasi bu romanlarni nafaqat yillar va asrlar sinovidan, balki turli noo'rin tanqidlar suronidan ham eson-omon olib chiqaveradi. Shu sabab ularga qayta murojaat uchun mavzular topiladi.

Ta'kidlash kerakki, Abdulla Qodiriy yozgan asarlarga o'z vaqtida Vadud Mahmud, Abdurahmon Sa'diy, Ayn, Miyonbuzruk Solihov kabi munaqqidlar matbuotda turli yo'sinda fikr bildirdi. "O'tkan kunlar" romani

tanqidiga bag‘ishlangan Sotti Husaynning alohida risolasi bosildi. Oybek “Abdulla Qodiriyning ijodiy yo‘li” nomli maxsus tadqiqot yozdi...

1935-yili 10-martda Abdulla Qodiriy “Yosh leninchi” gazetasining adabiy to‘garida yosh yozuvchilar bilan uchrashadi va u o‘z ijodiy tajribasidan so‘zlab, shunday deydi: “Masalan, “O’tkan kunlar”ni yozish chog‘ida Marg‘ilonga borganimda, bir ko‘chadan o‘ta turib, namozshom mahalida, dog‘ qilinayotgan zig‘ir yog‘ining hidi burnimga urildi, men buni esda tutib qolishga tirishdim. “O’tkan kunlar”ning bir joyiga shu kichkina detal kirgizilganida, berilayotgan tasvirning yana ham odam ishonarli bo‘lib chiqqani esimda”⁷.

Yozuvchining bu e’tirofiga e’tibor berган Oybek: “Bu parchada tabiat tasviriga

⁷ Qodiriy A. Yozuvchi o‘z ishi to‘g‘risida. Qizil O‘zbekiston. 1935-yil. 14-mart (60-son).

qo'shilgan "zig'ir moyining achchiq isi" kartinani juda jonlantirgan", deb yozadi. Shunga o'xhash o'rnlarda ikki ulug' qalb sohibining ko'ngil sadolari hamohanglik, uyg'unlik kasb etadi. Oybek Abdulla Qodiriy badiiy-estetik olamini yaxshi angladi. Adib asarlarini talqin va tahlil qilishda jiddiy g'oyaviy-badiiy masalalarni o'rtaga tashladi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, Oybekning Abdulla Qodiriy asarlari ga munosabatida tanqidiy mulohazalari ham talaygina. Biroq bu fikr-mulohazalarni Abdulla Qodiriy to'g'ri ma'noda qabul qildi. Adib muhitni, Oybekning o'sha paytdagi ahvolini, adabiy siyosat o'yinlarini chuqur his qilganiga shubha yo'q.

Abdulla Qodiriy adabiy merosi o'zidan keyingi Oybek va boshqa o'zbek adiblari ijodi uchun mahorat maktabi vazifasini o'tadi. Ayni damda qardosh xalqlarning romannavislari

adibni o'zlariga ustoz sifatida e'tirof etishdi. O'zbek adabiyotshunosligida Abdulla Qodiriy hayoti va ijodiga oid o'nlab tadqiqotlar, yuzlab maqolalar yozildi. Avlodlari tomonidan yozilgan asarlar adibning tabiatini, asil maslagi, imon-e'tiqodi, ijod laboratoriyaning ayrim qirralarini ochishga yordam beradi. Zero, psixobiografik tadqiq usuliga ko'ra maktublar, turli qo'lyozmalar, kundaliklar, shaxsiy arxiv manbalari qatorida ijodkorning yaqinlari va zamondoshlari yozgan xotiralarning yozuvchi badiiy olamini tushunishdagi qadr-qiymati beqiyos. Nemis olimlari uchun I.P.Ekermanning "Gyote bilan gurunglar" asari bebahoh xazina, ulug' adibning ma'naviyat mulkiga kirishda sehrli kalit sanaladi. Bir mahal rus adiblaridan A.P.Chekov bilan M.Gorkiy o'zaro suhbatlarida nemislarga havasi kelib, Lev Tolstoyning dono fikrlari isrof bo'layot-

ganidan, unga fidoyi kotib yetishmaganidan afsuslanadi. Gyotega nasib etganidek, deylik, L.Tolstoy va A.Qodiriydek ulkan iste'doddalar yonida "ekkermanlar"ning istiqomati milliy adabiyotni boyitgan bo'lardi...

Har o'tgan kun, har o'tgan davr tarixga, xotiraga aylanadi. Xotiralar esa, oradagi ma-sofa kengayib borgani sari soviydi, xira tortadi, yoddan ko'tariladi. Eng qizig'i, agar ijod ah-liga oid xotiralar sun'iy, to'qilgan, g'ayrita-biiy bo'lsa, garchand ular zar muqovali kitoblar ichiga joylab qo'yilsa ham, baribir esdan chiqadi. Chunki ijodkorning insoniyat xotirasi-ga abadiy muhrlanishi uchun, eng avvalo, o'quvchilar izlab, topib, suyib, o'ylab, quvonib, yig'lab o'qiydigan asarlari, adabiy durdonalari bo'lishi lozim.

Abdulla Qodiriy to'g'risida O.Yoqubov, P.Qodirov, T.Malik, O'.Hoshimov, X.Sulto-

nov, X.Do'stmuhammad, N.Boqiy va boshqa o'zbek adiblarining e'tiborga molik asarlari, adabiy maqolalari, suhbatlari paydo bo'ldi. Shuningdek, qodiriyshunos sifatida ko'plab o'zbek va xorijlik olimlar adibning hayoti va ijodiga munosabat bildirishdi.

Xayriddin Sultonovning "Ra'no gulining suvi", "Moziydan bir sahifa", Abdulhamid Ismoilning "Jinlar bazmi yoxud katta o'yin", Xurshid Do'stmuhammadning "Yolg'iz" asarlari zamirida o'zbek adabiyotida Abdulla Qo-

diriyning badiiy obrazi paydo bo‘ldi. Adib va uning asarlari hamda qahramonlariga bag‘ishlangan o‘nlab she’rlar yozildi. Abdulla Qodiriy asarlarining kino va teatr talqinlari yuzaga keldi. Adib asarlari xorij tillariga tarjima qilindi. Bu masalalar maxsus tadqiqotlar uchun alohida mavzular sanaladi.

Xullas, Abdulla Qodiriy hayoti va ijodini o‘rganish, adib ijodiy merosidan bahramand bo‘lish, bu — doimo davom etadigan, avlodlar nazdida yangilanib turadigan sog‘inchli, ayni damda, o‘tmishga aylanmaydigan adabiy va abadiy qadriyatlar sirasiga kiradi.

Jahonga yuz tutgan adib

O‘tgan XX asrda uzoq va yaqin xorijda qaysidir ma’noda qodiriyshunoslik shakllandı. Ulardagi talqinlar o‘zbek olimlari fikrlariga yaqin turadi; ba’zilari ma’lumot xarakterida bo‘lsa, ayrimlarida o‘ziga xos individual yondashuvlar ham kuzatiladi.

Amerikada Abdulla Qodiriy ijodini “**The Relationship of Abdulla Qodiriy’s Historical Novels to the Earlier Uzbek Literary Traditions**” (University of Washington, 1980), ya’ni “**Abdulla Qodiriy tarixiy romanlarining ilk o’zbek adabiy an’analari-ga aloqasi**” (Vashington universiteti, 1980) mavzusida tekshirib, doktorlik dissertatsiyasi yozgan **Xristofor Maykl Murfi** adib romanlariga “struktural adabiyotshunoslik uslubi bilan” yondashdi.

Germaniyada **Rudolf Radler** muharrirligi ostida nashr etib kelingan ko’p tomlik “**Kindlers Neues Literatur Lexikon**”ining 1990-yilda bosilgan 9-jildida “**Abdulla Kadyri. Otgan kunlar**” degan ikki betlik maqola bor. Ta’kidlash joizki, g’arb olimlari, umuman, xorijlik o’zbekshunoslarning 90-yillarda yozgan ilmiy ishlari 60-70-yillardagi-

ga nisbatan chuqurroq. Ularda mafkuraviy-siyosiy talqinlarga qaraganda qiyosiy-ma'rifiy tahlillar ko'proq ko'zga tashlanadi. Shu e'tibordan o'zbek adabiyotshunoslariga yaxshi tanish olmoniyalik olma, Gumboldt universiteti professori **Ingeborg Baldaufning** “Auf der Suche nach der Wahrheit”, ya'ni “**Haqiqat axtarib**” degan **maqolasini** eslab o'tish mumkin. Olima bunda muayyan bir falsafiy tushuncha — haqiqatning evrilishlarini, har davrda haqiqat turli mohiyat tashiganini, shunga ko'ra har zamonning o'z haqiqatlari bo'lishini turli o'zbekcha matnlar ustida tadqiq etadi. “Haqiqat” tushunchasi “jadidchilik, inqilob, millatchilik va g'ayridinchilik ruhidagi matnlarda” turlicha aks ettiriladi. I.Baldauf fikrini jadid adiblari ijodidan olingan ko'chirmalar bilan isbotlaydi.

Germaniyada Abdulla Qodiriy hayoti va ijodini o'rgangan olimalardan yana biri **Zigrid Klaynmixeldir**. Bu olimani o'zbek ababiyotshunoslari yaxshi taniydi. Z.Klaynmixel o'zining 1993-yili nashrdan chiqqan 279 betlik "**Sharqona yozish an'anasing rivojlanishi. 1910-1934-yillar o'zbek dramasi va nasriy asarlar tadqiqi**" deb nomlangan kitobining maxsus bir bo'limini (201-263-betlar) Abdulla Qodiriy romanlariga bag'ishlaydi. "Turkiston hayotidan Abdulla Qodiriyning ikki romani" deya atalgan mazkur bo'lim: "XX asrda yozilgan hech bir o'zbek kitobi haqida Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" (O'zbeklar hayotidan tarixiy roman) romani xususidagi kabi ko'plab maqola, xotira, latifa va afsonalar tarqalgan emas", degan jumla bilan boshlanadi. So'ng Abdulla Qodiriyning obro'-e'tibori, o'zbekcha manbalarga tayanib,

“O’tkan kunlar”ning yozilish tarixi, kitobning xalq orasida juda sevib o‘qilgani kabi masalalarga to‘xtaladi.

Zigrid Klaynmixel qalamiga mansub yana bir manba “**Die Gestalt des Prosaschriftsteller Abdulla Qadiri im geistigen und kulturellen Leben Usbekistans**” (“Yozuvchi Abdulla Qodiriyning O‘zbekiston ma’naviy va madaniy hayotidagi o‘rni”) deb nomlanadi⁸. Bunda olimaning Abdulla Qodiriy shaxsiyatini, ijodini yaxshi bilishi o‘z ifodasini topgan...

Jo‘ra qori Bo‘tako‘z 1961-yili “O’tkan kunlar” romanini Karachida arabiylar imloga asoslangan o‘zbek yozuvida o‘z mablag‘idan nashr qildirib muhojirotdagi o‘zbeklarga bepul tarqatadi.

Qismat o‘laroq Turkiyada istiqomat qilgan ulkan tarixchi olim **Zaki Validiy To‘g‘on**

⁸ Bomberg Mittelasienstudien. — Berlin, 1994. S. 153–168.

o‘zining “Buyuk turk eli Turkiston va yaqin tarixi” kitobi Abdulla Qodiriya tegishli fikrlar yozadi⁹. Zaki Validiyning “O‘tkan kunlar” romaniga bergen bahosi umuman ma’qul. Sharhida romanning syujetini qisqacha gapirib bera-di. Tarixchi olimni romandagi tarixiy voqelik va tarixiy shaxslar qiziqtiradi. Asardagi obrazlarga vatanparvar sifati berilishi juda o‘rinli gap.

1993-yili turk kitobxonlari “O‘tkan kunlar”ni Ahsan Botur tarjimasida o‘qidi. Shuningdek, Abdulla Qodiriy hayoti va ijodi-ga oid eng keyingi tadqiqotlardan biri sifatida turkiyalik yosh olim Aziz Merhan yozgan “**Abdulla Qodiriy va o‘zbek romanining tug‘ilishi**” kitobini ko‘rsatish mumkin¹⁰. Abdulla Qodiriy ijodini turk o‘quvchilar, ziyo-

⁹ Zaki Validiy To‘g‘on. “Buyuk turk eli Turkiston va yaqin tarixi” (2-nashri). — Istanbul, 1981. 508-509-betlar.

¹⁰ Aziz Merhan. Abdulla Qodiriy ve Ozbek Romaninin Dogusu. — Ankara, Grafiker. 2008. — 272 s.

lilariga tanishtirishda bu kitobning ahamiyati katta.

Ozarbayjonlik olima **Olmos Ulviy** o‘zining “O‘zbek adabiyoti” kitobida Abdulla Qodiriy va Ozarbayjon mavzusiga alohida to‘xtaladi¹¹. Bu o‘rinda o‘zbek adabiyotiga tegishli ma’lumotlarni qayd qilish bilan birga “O’tkan kunlar” ning ozarbayjon tiliga tarjimalari yuzasidan ham ma’lumot beradi. Ma’lumki, 1928-yili Xolid Sayid va Qamchinbek romanni ozarbayjon tiliga tarjima qilgan edi. Ayni tarjimaga o‘zlari so‘zboshi yozib, Abdulla Qodiriyning tarixiy xizmatlari, romanning qadr-qiyomatiga baho beradi. Asarni ozarbayjon tiliga tarjima qilar ekan, ayrim o‘rinlarini qisqartirganini ham aytadi. Shu boisdan bo‘lsa kerakki, romanning yangi tarjimasiga zarurat paydo bo‘la-

¹¹ Olmos Ulviy. Abdulla Qodiriy va Ozarbayjon /O‘zbek adabiyoti. — Boku: “Ilm va tahsil” nashriyoti, 2016. — B. 61–76.

di. Olmos Ulviy ma'lumotiga ko'ra, "O'tkan kunlar"ni 1960-yili yozuvchi Is'hoq Ibrohimov ozarbayjon tiliga qayta tarjima qiladi.

"O'tkan kunlar" va "Mehrobdan chayon" romanlari L.Bat va V.Smirnova tomonidan rus tiliga tarjima qilinadi. O'z vaqtida Saidrasul Alizoda "Mehrobdan chayon" romanini tojik tiliga o'giradi.

Arno Shpext "O'tkan kunlar" romanini rus tilidan qilgan tarjimasi orqali nemis o'quvchilariga yetkazadi. Umuman olganda, adib asarlarining boshqa xorij tillariga tarjimalarini ham maxsus o'rganish lozim.

Abdulla Qodiriy turkman yozuvchilarining ham, xususan, "Qismat" romani muallifi Xidir Deryayevning sevimli ustozi bo'lgani ma'lum.

Abdulla Qodiriy yozgan asarlar turli millat o'quvchilarining, shuningdek, dunyoning turli taraflarida istiqomat qilayotgan o'zbeklar-

ning sevimli asarlari sirasiga kiradi. Darvoqe, “O’tkan kunlar” romani 2017-yil kuzida Afg’onistonning “Karvon” nashriyotida bosilib chiqdi. Romanni arab imlosiga afg’onistonlik jurnalist, ijodkor va tarjimon Muhammad Hasan To’lqin o’girdi.

2020-yili “O’tkan kunlar”ni ingliz tiliga tarjima qilgan amerikalik tarjimon Mark Riiz e’tirofiga ko’ra: “O’tkan kunlar” romani bosh qahramoni “Otabek – jadid” edi. U yana ta’kidlaydiki, Abdulla Qodiriy o’z romani orqali jadid sifatida o’z zamonasida “kelajak avlodni yaqinlashib kelayotgan xavf-xatardan” ogohlantiradi ham.

Xullas, Abdulla Qodiriy asarlarining dunyo bo’ylab tarqalish jarayonlari, tarjima, tadqiq va talqinlari XXI asrda ham davom etmoqda. Shuning uchun hozirgi mavjud ilmiy-tahliliy asarlar yoniga dunyoning turli millatlari

orasidan kelgusida yetishib chiqadigan qodiriyshunoslarning yangidan-yangi talqinlari qo'shilishi tabiiy.

HIKMATLI SO‘ZLARI

Kelingiz yoshlari, ziyolilar bu kun g'ayrat
qiling,
Uxlaganlarni agar Qodir esak uyg'otamiz...

* * *

Biz yangi davrga oyoq qo'ydik, bas, biz har
bir yo'sunda ham shu yangi davrning yangi-
liklari ketidan ergashamiz.

* * *

Tarixiy romanning bir yaxshi xususiyati
shundaki, u bir jihatdan badiiy asar sifatida
kitobxonga maroq beradi, ikkinchi jihatdan
o'quvchini bir qadar tarix bilan oshno qiladi...

* * *

Yozuvchini, garchi shaxsan tanilmasa ham,
asarlarini o'qib, qanday tabiatli shaxs ekani-
ni g'oyibona bilish, tasavvur qilish mumkin.
Chunki u asarlarida asosan o'z tabiatini, ruhini
tasvirlaydi.

* * *

Asar yozsam, ma'lum dovongacha qiynalib bezanglab boraman. Keyin menda shunday bir zavq paydo bo'ladiki, asar kechalari tushimga kirib chiqadi, uni bitirmaguncha ko'nglim tinchimaydi.

* * *

Har bir asarim — bir farzandim, chiroq-chimdir.

* * *

Yozuvchi turmushni har tomonlama o'rganishi, buning uchun uning har sohalaridan xabardor bo'lishi kerak. Qisman boshimdan kechirganlarim mening yozuvchi bo'lishimda kattagina rol o'ynagan. Haqiqiy yozuvchi bo'lishni istagan yoshlارимиз ham dastlab shu turmush ichiga kirishlari, uni bilishlari kerak.

* * *

Bir asarni yozishda avval shu yozmoqchi bo'lgan narsam haqidagi materiallarni puxta o'rganib chiqaman. Men biror joy to'g'risida asar yozmoqchi bo'lsam, o'sha joyni avval necha martaba ko'rgan bo'lsam-da, yana borib, tekshirib, yaxshiroq o'rganib kelaman.

* * *

Umuman, mayda materiallar o'quvchida yozuvchiga ishonch uyg'otadi. Lekin men har qanday detallarni ham asarga kirgizavermayman. Ullarni asarning xuddi joyida tasvir etilayotgan ahvolga, ideyaga to'g'ri kelishkelmasligini surishtirib ishlataman. Yozuvchi bo'laman, degan har bir kishi o'zida mana shunday, turmushning mayda-chuydalarigacha kuzata oladigan qobiliyatni o'stirishi kerak.

* * *

Yozuvchi bo'ladigan har bir kishi adabiyotdagi oqim va maktablarni yaxshi bilib olishi kerak. Eng yaxshi yozuvchilarining asarlarini

bir necha qaytalab o‘qish zarur. O‘qiganda ham yozuvchining nima demoqchi ekanini va o‘z fikrini qanday yo‘l bilan o‘quvchiga anglata olganini diqqat qilib, surishtirib bori-shi kerak. Shundagina yozuvchilardan hunar o‘rganish mumkin.

* * *

Qalam — o‘qlog‘i, adabiyot — ketmon bo-zori emas. Yo‘sinsiz ravishda xotiraga kelgan har bir so‘zdan jumlalar to‘qimoq fazilat sanalmaydi. So‘z qolip, fikr uning ichiga qo‘yilgan g“isht bo‘lsin, ko‘pchilik xumdonidan pishib chiqqach, yangi hayot ayvoniga asos bo‘lib yotsin.

* * *

Fikrning ifodasi xizmatiga yaramagan so‘z va jumlalarga yozuvchi aslo o‘rin bermasligi lozim. Shundagina iborani tuzatib bosishga yo‘l qo‘ymagan, mustaqil uslub va ifodaga ega bo‘lib, o‘zingizning qalamdagi istiqbolingizni ta’min qilgan bo‘lasiz. Kishiga ishonish va

behuda kuchanish ma'qul gap emas. Birovga orqa qilib, o'zingizda bo'lgan talantning ruhiga fotiha o'qiy ko'rmangiz. Bir soatda emas, o'n soatda yozish, bir qayta emas, o'n qayta tuzatish kishining yordamiga termulishga qaraganda ham foydali, ham umidlidir.

* * *

Hikoyani "sersuv" qiladigan narsalardan biri ko'rsatish o'rniga so'zlab berishdir. Agar Ochumelovning buqalamun ekanini uning so'zlari orqali ko'rsatilmay, avtor tomonidan ta'riflansa, dunyo-dunyo so'z ketar edi. Chexov buni o'zi aytib bermasdan, Ochumelovning o'z so'zi bilan qisqa satrlarda ko'rsatadi-qo'yadi.

* * *

Uslub degan narsa, til bilishga bog'liq bo'lган va har bir yozuvchi tilining xarakteri kabi bo'lib tanilgan bir xususiyatdir. Yozishga malaka hosil qilingach, uslub ham o'z-o'zidan tug'iladi.

* * *

Satru (satira) turmushdagi yetishmagan va ortiqcha yerkarni ko‘z oldimizga mahkum etib ko‘rsatuvchi bir oynadir.

* * *

Komediya deganda nima to‘g‘ri kelsa, shundan kulavermak emas, balki o‘zining tub shartiga muvofiq etib kulmak, uni yozganda mavzuni turmushimizning naq chirik bir joyidan olmoq va, shu bilan barobar, adabiyot tarozusiga solib yozmoq kerakdir.

* * *

Kulgilikni yozganda, uni siz yasagan bo‘lib ko‘rinmang, balki o‘zi yasalgan bo‘lsin. O‘z holini o‘zi arz qilsin. Toki, o‘quvchingizgina emas, hatto kulgida qolgan raqibingizning o‘zi ham mojarosiz siz bilan birlashib kulishmaka majbur bo‘lsin.

Adabiyotda bir necha xil kulgu yo‘llari bo‘lsa ham (masalan, piching, kesatish, kinoya, tag‘ofil va boshqlalar), lekin eng mo‘tabari xarakter kulgisisidir.

* * *

Adabiyot dunyosida ikki turli tanqid bor: jiddiy va hajviy tanqid. Jiddiy tanqid o‘zining kuzatgan nishonasi ustida o‘zgarishlar yasasa ham, ammo ko‘pincha avomga majhulroq bo‘lib o‘tadi. Aytish mumkinki, jiddiy tanqid bahs qilingan masalaning o‘z ahliga, ya’ni yuqori tabaqa ziyo-lilariga maxsus kabidir. Undan so‘ng jiddiy tanqid turmushning har bir burchagiga kirib yurish uchun ham tanazzul etolmaydi. Bu jihat bilan qaralsa-da, u ommaviylik xususiyatidan yiroqdir.

Tanqidning ikkinchi xili bo‘lgan hajviy tanqid (satira ma’nosи bilan) ommaviy deyilsa bo‘ladi. Chunki kulgi tanqid turmush bo‘ylab uchguvchi burgutdir. Hayot sharoitiga yaramagan zaif, qizg‘anch, manfur, muzir shuning singari unsurlar unga yemdir.

Hajviy tanqid avomning ruhiga yaqin va his etgan, ammo ifoda qila olmagan masalalariga tarjimondir. Xulosa: hajviy tanqidning tabiatidagi kulgulik unsuri avomning mahbubi, tag‘in to‘g‘risi, uning o‘z ijodidir.

* * *

Bir xalqning bir sohada tutgan mavqeい ma-daniyatdagi darajasiga, ya'ni saviyasiga qar-ab hukm qilinsa ham, ammo hajviyotdagi darjasи bunga qaramaydi. Xalqning kulgulik dahosi aksari o'sha qavm intiboh tarixining qaldирг'ochi bo'lib ko'rindi. Masalan, Italiya-da Dante, Ispaniyada Servantes va Rossiyada Gogol kabi. Mazkur daholarni yetishtiruvchi bosh omil buzuq sharoit edi.

* * *

Ba'zilar "asarlaringizda maqsadga shoshila-siz", deyishadi. Asarning zerikmay o'qilishi ana shu, ortiqcha tafsilotlarga kirishmay, maq-sadga shoshilishdadir.

* * *

O'zbek tili kambag'al emas, balki o'zbek tilini kambag'al deguvchilarning o'zi kambag'al. Ular o'z nodonliklarini o'zbek tiliga to'nka-masinlar.

* * *

Insonda husn bo'lsa-ku, aql, zakovat bo'l-masa, u qog'ozdan yasalgan gulga o'xshaydi.

* * *

Kitobni tushunib mutolaa qilish kerak. Banzan tushunib mutolaa qilishning o'zi kifoya qilmaydi. Fikrlar tez unutilishi mumkin. Bunday hollarda ayrim zarur fikrlarni yod olish kerak bo'ladi.

* * *

Hamma til ham qo'shni tillardan "qarz" oлади. Busiz iloji yo'q. Asar faqat o'z tilidagina yozilsa shirasiz, quruq chiqadi. Yozuvchi o'z xalqining tilini, folklorini kamol o'rganishi shart va bir necha tillarni, ayniqsa, yaqin qo'shni tillarni bilishi fazilat. Shundagina tili boyiydi, asari jonlanadi.

* * *

Biz haqiqatni hayotdan oldik. Hammadan ilgari shaxs o'zini tanisin! Zero, "O'zini bil-

magan o'zgani bilmas" so'zi turmush onasining dard chekib tuqqan to'ng'ich o'g'lidir.

* * *

Shu kungacha manim mezonim vijdonim bo'lib keldi, bundan so'ng ham jilovim o'shanning qo'lida...

* * *

Haqiqat — ochib so'zlashdadir.

* * *

Jasorat — ayb emas.

* * *

Biznikilar "Bo'rk ol!" desa, bosh olishga hozir...

* * *

Nima ko'p dunyoda, yomon ko'p, yaxshi ko'p ishni ko'ra olmag'uvchi ko'p.

“O‘tkan kunlar” romanidan

1264-inchi hijriy, dalv oyining o‘n yettinchi-si, qishki kunlarning biri, quyosh botqan, tevarakdan shom azoni eshitiladir...

* * *

- Ko‘nglingiz farishtalar ko‘nglidek.
- Sizning ham ko‘nglingiz...

Ikki jon, ikki yurak go‘yoki bittadek bir-birisini anglar, birisidan-birisiga o‘tib yurar edi shu vaqt.

* * *

Yusufbek hoji nihoyatda tama’siz, xalq manfaatini kuzatkuchi bir odam ekan.

* * *

Muhabbat degan narsa juda oz kishilarga nasib bo‘ladirg‘an bir durri bebahodir.

* * *

Modomiki, o‘z g‘arazi yo‘lida istibdod orqali el ustiga hukmron bo‘lg‘unchilar yo‘qotilmas ekanlar, bizga najot yo‘qdir, magar shunday g‘arazchilarni ular kim bo‘lsalar ham ish boshidan quvlash va ular o‘rniga yaxshi xolis odamlarni o‘tquzish najotimizning yagona yo‘lidir.

* * *

Temur Ko‘ragon kabi dohiylarning, Mirzo Bobur kabi fotihlarning, Forobiy, Ulug‘bek va Ali Sino kabi olimlarning o‘sib-ungan va nash’u namo qilg‘anlari bir o‘lkani halokat chuqurig‘a qarab sudrag‘uchi, albatta, Tangerining qahrig‘a sazovordir, o‘g‘lim! Gunohsiz bechoralarni bo‘g‘izlab, bolalar yatimxonalarini vayron qilg‘uchi zolimlar — qurtlar va qushlar, yerdan o‘sib chiqg‘an giyohlar qarg‘ishig‘a nishonadir, o‘g‘lim!..

* * *

Bu soqol shu el qayg‘usida oqardi. Bu ko‘ngil shu manfaatparastlar ta’sirida qoraydi.

Yoshim oltmis beshka yetib, bir vaqt bo'lsin,
 ibodatimni janobi Haqqa bevosita yo'naltirg'an
 animni va ko'ngil ko'zim ochilib qilg'an saj-
 damni xotirlay olmayman. Bu aldanishim ersa,
 Haq tarafidan bir tanbeh, bo'lmag'anlarga
 bo'lishmoqchi bo'lg'anim uchun bir kinoyadir.

* * *

Ayo charx, etding ortuq jabr bunyod,
 Ko'zim yoshlig', tilimda qoldi faryod.
 Hayotim lolazoridin ayurding,
 Yoqib jonim, kulim ko'kka sovurding.

(Kumush qabridagi yozuv)

"Mehrobdan chayon" romanidan

Agar Farhodning Shirin, bo'lsa

Majnunlarning Laylosi,

Nasib o'lmish menga gulshan aro

gullarning Ra'nosi.

(Mirzo)

Agar or etsa Layli haqlidir

Qaysning jununidin,

Ne baxt, Ra'no, xaridoring

talab ahlining Mirzosi.

(Ra'no)

* * *

Ishq davosi avom o'ylag'anacha vasl emas,
hajrdir. Zero, vasl ishq o'tini so'ndirg'uchi,
hajr esa kamolatka erishdirguchidir...

* * *

Dunyoda do'sti sodiqni topish qiyin ekan.

* * *

O'rda arbobi bu kun peshindan biroz ilgari-roq mujassam bir vijdon, tog'yurak bir yigit va o'lim sari kulib kelguchi bir arslonni o'z tarixida birinchi martaba ko'rdi va tong ajab-da qoldi. Bu ulug' jasorat bir necha daqiqalarg'acha zulm itlarini sukutka soldi, ularni ishdan to'xtatdi.

Men ham bir inson, ko'kdan tushkan farish-ta emasman, o'z ustimdagi g'iybatlardan, hay-voncha qiliqlardan, izzati nafsimga to'qing'an harakatlardan achchig'lanaman.

* * *

Haq hamisha g'olibdir, haqsizlik ersa mag'-lub.

* * *

— Gunohsizni menim ko'z o'ngimda band-dan ozod qilinmas ekan, Anvarni bu yerdan chiqara olmaslar, qiblayi olam, — dedi va o'zini tashqarig'a torta boshlag'an jallodlarni arslonlarcha siltab yubordi, — sizdaadolat bormi, janob?!

Qo'rquunch bu hayqiriq Xudoyorni insofka keltirdi.

E'TIROF

Jahon adiblarining e'tirofi

Jahon adabiyotida uslub jihatidan farq qiladigan beshta romanchilik maktabi sayqallanib ko'zga tashlanib turadi. Ular ingliz, fransuz, nemis, rus va hind romanchilik maktabalaridir. Endi oltinchi romanchilik maktabi yaratildi. Bu maktabni yaratgan Abdulla Qodiriydir.

Yevgeniy Bertels,
rus sharqshunos olimi

* * *

Abdulla Qodiriy bugungi kunda o'z mam-lakatida ham, chet ellarda ham juda kuchli qiziqish uyg'otgan O'rta Osiyo adabiyotining o'sha yillardagi to'lqinli taraqqiyoti boshida turgan adiblardan edi.

Niota Tun,
nemis adabiyotshunosi

* * *

“Haqiqat ochiq so‘zlashdadir”, degan mashhur ibora muallifi Abdulla Qodiriy jadidchilik muhitidan o‘sib chiqdi. Uning asarlarida boshqa yozuvchilarning o‘sha davrda yozilgan asarlarida bo‘lganidek, ma’rifiy-tarbiyaviy ruh ufurib turadi.

Ingeborg Baldauf,
nemis olimasi

* * *

Qodiriyning har ikki romani ikki yechimga ega. “O’tkan kunlar”da “qora Homid” ustidan qozonilgan g‘alaba ertaklarda uchraydigan baxtli yechimni eslatadi. Vaholanki, bu bilan romanning ikkinchi qismi tugab, uchinchi qism boshlanadi. Kumush va Otabekning o‘limi baxtsiz yechim bo‘lsa ham, u realistik yechimdir, u ertaklarda bo‘lishi mumkin emas.

“Mehrobdan chayon” romanining nihoyasi, aslida, Ra’noning xon saroyiga keltirilishi bilan tugashi kerak edi. Uning otasi to‘yga rozilik bergen. Anvar o‘zini chetga olgan, to‘y saru-

polari allaqachon qabul qilib olingan. Ammo asarda real yechim yo‘q. Asarga g‘aroyib, sarguzashtli hodisani qo‘sish natijasida sevishganlar o‘sha taqdirdan qutulib qoladilar. Ularning maqsadi, o‘sha paytda allaqachon Rossiya qo‘liga o‘tgan Toshkentga yetib olish. Bu yerda ular Qo‘qon xonining ta’qiblaridan qo‘rqmasa ham bo‘ladi. Bu ikkinchi baxtli xotimaga ertaklarda uchraydigan yechim sifatida qarash mumkin.

Zigrid Klaynmixel,
nemis olimasi

* * *

Abdulla Qodiriy tomonidan yozilgan ikki roman tarixiy roman elementlarini ko‘rsatishga ancha yaqinlashdi. Shuningdek, ushbu ikki roman ma'lum bir xususiyatlar bilan G‘arb romanchiligidan farqlanib, ajralib turadi.

Qodiriyning Zaynabga munosabati gu manitar va realistik... Bu munosabat boshqa mualliflarning ayollar tasvirlangan melodrama-

tik shaklli asarlaridagi munosabatlardan butkul farq qiladi. Prozada ijod etgan ko‘plab yozuvchilar, garcha ayollarning nisbatan ishonarli obrazlarini aks ettirgan bo‘lsalar-da, hech biri Qodiriy kabi uning ichki xususiyatlari, ichki dunyosini bergen emas.

Eden Nabi,
erlonlik olima

* * *

Chindan ham Abdulla Qodiriy jahon abdyotining eng buyuk vakillari qatoridan joy olishga munosib yozuvchidir.

Mark Riiz,
amerikalik tarjimon

* * *

Abdulla Qodiriy — Julqunboy yuksak romanlar yaratdi. Uning romanlari 20-yillarda go‘yo tekis sahroda to‘satdan Pomir tog‘lari vujudga kelganday paydo bo‘ldi. Qodiriy asarlarini Qurmong‘izi yoki Chaykovskiy

kuylarini tinglaganday dam olib, miriqib, gasht qilib o‘qiysan kishi... Uning tili ravon, shirali, musiqiy, menimcha, hamma O‘rta Osiyo xalqlariga ham tarjimonsiz tushunarli.

Muxtor Avezov,
qozoq adibi

* * *

Mening o‘zim ham Tolstoydan, Gorkiydan, Sholoxovdan o‘rganmasam, tatar yozuvchisi Ibrohimovning “Bizning kunlar”ni, “Qozoq qizi”ni, o‘zbek yozuvchisi Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar”ini, “Mehrobdan chayon”ini o‘qib, shulardan ibrat olmasam “Dadil qadam”ni boshlay olmagan bo‘lardim.

Berdi Kerboboyev,
turkman yozuvchisi

* * *

O‘zbek adabiyoti tarixida ham, birinchilar o‘laroq, hayotiy, tarixiy bir roman yozilishi bilan o‘zbek ijtimoiy hayotida, o‘zbek xalqi-

ning yozma nafis adabiyotida jonlanish orzusi tug'ildi. "O'tkan kunlar" o'zbek xalqining o'tmishini, xonlar davridagi johilona siyosatni, xalqning feodalizm davrida chekkan azob va uqubatlarini ko'rsatgan bir romandir...

Roman o'zbek adabiyotining birinchi romanlaridan hisoblanadi, asarda, bir tarafdan, o'zbek hayoti, xotin-qizlar turmushi, ularning yumshoq tabiatlari, sadoqatlari, shirin odatlari tasvirlangan, ikkinchi tarafdan, ham ularning oila ichidagi harakatlari nafis suratda ko'rsatilgan. Abdulla Qodiriy o'zbeklarning Mirza Fatalisidir. Bu roman O'zbekistonda har bir savodxon vatandosh tomonidan sevilib-sevilib o'qilmoqdadir.

Xolid Said va Abdulla Qamchinbek, ozarbayjonlik tarjimonlar

* * *

Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romanı menda bir umrga unutilmas taassurot qoldirgan va ilhom bag'ishlagan. Shundan ke-

yin menda turkman xalqining o'tmishi haqida roman yozish ishtiyoqi tug'ildi. Katta niyat bilan "Qismat" romanim ustida ish boshladim.

Xidir Deryayev,
turkman yozuvchisi

* * *

Abdulla Qodiriy o'zining g'oyat siqiq, ammo chuqur lirikaga yo'g'rilgan jumlalari bilan kitobxonni maftun qiladi. Uning asarlari-dagi har bir detal o'zida yuksak ma'no ifoda etadi, mohir zargar tomonidan yasalgan buyum yanglig' jilolanadi.

Jalol Ikromiy,
tojik yozuvchisi

* * *

Abdulla Qodiriy o'zining yirik romanlari-da olgan davrning turmushini nihoyatda jonli qilib ko'rsatadi, o'sha davrning jonli odamlari-ni gavdalantiradi. U nihoyatda ravon, shirali va ma'noli qilib tasvirlaydi. Uning asarlarini

o‘qiganda butunlay erib, g‘arq bo‘lib ketasan. Til shirali va sodda. Uning 1923-yildan keyin “O‘tkan kunlar” nomida yirik bir romani bosildi. Mundarijasi Xudoyorxon davrindan olinib yozilgan bu romanni o‘qigan vaqtida o‘zingni butunlay shu davrning qahramonlari orasida yurganday his qilasan. Xudoyorxon zamonasidagi idora usuli, u yerdagi fisq-fujurlarni, o‘zbek turmushidagi yaramas odatlarni fosh etib, qattiq tanqid qilgan bu roman haqiqiy realistik yo‘l bilan yozilgan.

Zarif Bashiriy,
tatar adibi

O‘zbek adiblarining e’tirofi

O‘zbek onasi yaqin o‘rtada ikkinchi Abdulla Qodiriyni tug‘masa kerak.

Abdulhamid Cho‘lpon

* * *

Abdulla Qodiriyning “Tinch ishi”, “Uloqda”si adabiyotimizdagi go‘zal hikoya namunalari... Rivoya asarlari orasida eng muhim o‘rin romanlarga berilgandir; biroq adabiyotning eng og‘ir, eng qiyin sho‘basi ham roman yozmoqdir. Bizning adabiyotda Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar”idan boshqa roman hali maydonga chiqmagandir.

Abdurauf Fitrat

* * *

Abdulla Qodiriyning prozasi, birinchi navbatda, g‘oyatda hayotiyligi bilan ajralib turadi. Xalqning boy va ajoyib tilini g‘oyatda yax-

shi bilganligi uning asarlaridan yaqqol sezilib turadi. Abdulla Qodiriy romanlari ana shunday go'zal til bilan yozilgan. U ... tug'ma epik yozuvchi, keng ko'lAMDAGI master, yuksak ma'nodagi realist san'atkor edi.

Oybek

* * *

Yevropa adabiyoti gazi bilan o'lchagan-da ham to'laqonli asarlar yozgan, o'zbek romanchiligini boshlab bergan ulkan adibdir.

Abdulla Qahhor

* * *

Abdulla Qodiriy o'z romanlari bilan fav-qulodda iste'dod sohibi, yirik asarlar ustasi ekanini isbotladi.

Maqsud Shayxzoda

* * *

Abdulla Qodiriy jahonbilgich, jahonkamtar, xushsuhbat va bor-yo‘g‘i butun sajiyasi va siymosidan ayon, bir gaplik, o‘ziga o‘ta ishongan, zabardast qalamkash edi.

Mirtemir

* * *

Abdulla Qodiriy o‘zbek adabiyotiga xudi momaqaldiroqdek gulduros bilan kirib keldi, chaqmoqdek hammaning diqqatini o‘ziga jalg etdi... Qodiriyning o‘zbek adabiyotiga qo‘shgan eng katta hissasi, u o‘zbek xalqi tari-xida birinchi bo‘lib realistik prozaga asos soldi.

Izzat Sulton

* * *

Qodiriyning xalqimizga qilgan xizmatlari beqiyos. Adib o‘z asarlari bilan xalqimiz ongiga yetkazgan narsaning hech bir qiyosi yo‘q. Uni so‘z bilan ifodalab bo‘lmaydi. U o‘z hayotida millat dardi, Vatan muhabbati, mustaqillik orzusi bilan yashadi.

Shukrullo

* * *

Abdulla Qodiriy o‘zining sevimli qahramoni Yusufbek hoji tili bilan bizni ahillik va inoqlikka chaqiradi, millat uchun noahilik illatidan yomon illat yo‘qligi haqida tinmay ogohlantirib keladi. Dono adibimizning bu so‘zları sevimli diyorimiz mustaqillikka chiqqan bu saodatli kunlarda alohida ahamiyat kasb etmoqda... Baxtimizga Abdulla Qodiriy asarlari adabiyotimiz xazinasidan munosib o‘rin oldi. Abadiy barhayot asarlar doim yangi o‘y, yangi fikr tug‘dirishi tabiiy ekan, demak, bu asarlarning doim diqqat markazida turishi ham tabiiydir.

Odil Yoqubov

* * *

Bu ulug‘ adib adabiyotimiz rivojiga qimmatli hissa qo‘sghan, o‘zbek romanchiligidagi asos solgan san’atkor yozuvchidir. Bugina emas, Abdulla Qodiriy o‘zbek realistik proza-sining shakllanishida — uning ibtidoiy bayondan jonli tasvirga o‘tishida, o‘zbek adabiy

tilining muayyan normaga tushishida katta rol o'ynagan san'atkordir.

Matyoqub Qo'shjonov

* * *

O'zbek ziyolilarining qurultoyida zalning tik turib chalgan gulduros qarsaklari ostida ulug' o'zbek adibi Abdulla Qodiriyning oqlangani e'lon qilindi. O'sha kezlarda zalda Abdulla Qodiriyni ko'rghan, ehtimolki, u bilan shaxsan muloqotda bo'lgan odamlar ancha-muncha edi. Ko'plar o'shanda oshkora yig'ladi.

Ozod Sharafiddinov

* * *

Haqiqat, hayot haqiqatiga sadoqat — yozuvchining ijoddagi bosh shioridir, ayni shu haqiqat uning uchun adabiyot, san'at asariга, haqiqatgo'ylik, bu yo'lida sobitlik esa ijodkor shaxsiga baho berishning bosh mezonidir. U hamisha ijodkorlarni — hamkasblarini

haqiqatning ko‘ziga to‘g‘ri qarashga chorlaydi. Qodiriy hamisha haqqoniy, xalq diliga, ruhiga yaqin, “hayot va muhitning aksi bo‘lgan asarlar” ni yoqlaydi, ijodda “asl hayot tarafdori” ekanini qayta-qayta ta’kidlaydi.

Umarali Normatov

* * *

Qodiriy ingliz, rus, arab tillarida mavjud bo‘lgan grammatik shaklni qisqa va lo‘nda bo‘lgani uchun dadil qo‘lladi hamda buni xalq qabul qildi.

... Kishi umrida o‘qigan kitoblari ichida shundoq kitoblar bo‘ladiki, ular umrining bir qismiga, inson o‘zligining tarkibiga aylanib qoladi. “O‘tkan kunlar” va “Mehrobdan chayon” men uchun ana shunday kitoblardan. Ular meni odam qilib shakllantirgan. Dunyo-qarashim, yuragim holatini belgilagan, umrim boyligi bo‘lgan kitoblar sirasiga kiradi.

Erkin Vohidov

* * *

Garchi "O'tkan kunlar", "Mehrobdan chayon" sevgi qissasiga o'xshasa-da, uning zamirida Vatan taqdiri, Vatan qayg'usi yotadi.

Tohir Malik

* * *

Abdulla Qodiriyning so'nggi sabog'i

Biringiz Otabek, biringiz Kumush,
Doim yashnab tursin sevgingiz bog'i.
Haqiqiy muhabbat bilmasin so'lish,
Ustoz Qodiriyning bu ilk sabog'i.

Adib yuragida alamlar qat-qat,
Lekin bittasi bor, o'chmasdir dog'i:
Jonne tik ozodlik yo'lida faqat,
Bu esa ustozning so'nggi sabog'i.

Abdulla Oripov

* * *

Men dadam oldida hech mahal reja yoki shunga o'xhash biror dastur ko'rmaganman va o'qimaganman. Chamasi, u kishi hamma plan-rejalarni ipidan-ignasigacha miyada obdan pishirib olardilar...

Dadam meni negadir yoshligimdan birga olib yurishni xush ko'rardilar. Masalan, sayohatga, bog' sayllariga, bozor-o'charga, bosmaxonaga ham olib ketaverardilar. Balki bu meni hayot bilan tanishtirish, jamiyatga o'rgatish, yaxshilardan ibrat olish uchun bo'lgandir.

Habibulla Qodiriy

* * *

Dadamning men eslagan xislatlari: juda kamgap, ko'p xayolchan, muloyim va to'g'riso'z edilar. Oddiy insonlar bilan ochilib so'zlashardilar. Kalondimog' va mahmadona kishilarni jinlari yoqtirmay, ular bilan suhbatni qisqa qilar edilar. Bizlar bilan so'zlashganda o'ta muloyim, gaplari lo'nda, tushunarli, odob chegarasidan bo'lardi.

Mas'ud Abdullayev

Qodiriyni o‘qib...

Yillar o‘tib borsa-da, hamon
Qo‘msab-qo‘msab o‘qiymiz sizni.
Siz bamisli zangori osmon,
Biz qo‘msaymiz osmonimizni.

Chaqir toshli tungi yo‘llardan
Otda yelib o‘tamiz birga,
Aylantirib Kumushning oddiy
So‘zlarini bokira she’rga.

Yana ortga qaytamiz keyin,
Kelajakka boqamiz maftun.
Nimadandir ichikib, qiyin
O‘ylar ichra qolamiz beun.

Keyin yana uy derazasin
Ochgan kabi sof havolarga,
Bo‘g‘riqqan, dim uy derazasin
Ochgan kabi sho‘x navolarga —

Tuyib dilda ma’sum unlarni,
Titrab-titrab dil larzasidan,

Biz ochamiz “O’tkan kunlar”ni
Yuragimiz derazasiday.

Xurshid Davron

* * *

Qodiriy bobom

...Tushimga kiradi Qodiriy bobom:
Tur, deydi, muncha ko’p uxlading, bolam.
Boq, bu damda dalada qurib madori,
Sen uchun ter to’kar onayizoring.
U terib bo’lguncha rizq-u zaringni,
O’ynatib tur, chiqib, ukalaringni.
Va mening salomim ayt, der ularga —
Bobosin sog‘ingan musichalarga...
Tushimga kiradi Abdullo bobom,
Oh, oltin bobom-a, voh tillo bobom!

Muhammad Yusuf

* * *

Andisha, uyat, or-nomus, vijdon tu-shunchalari Qodiriy romanlarining ma’naviy ustunlaridir. Bu tayanch ustunlar xalqimizning ming-ming yillik axloqiy an’analariga, islom

falsafasi va Sharq ma'rifati sarbonlarining poyidor ta'limotlariga borib taqaladi.

Xayriddin Sultonov

* * *

Qodiriy publitsistikasida mavzuning katta-kichigi yo'q. U biror mavzuga shunchaki, qo'l uchida, til uchida qalam urmaydi, balki ochiq-oshkora bayon etayotgan kamchiliklar, illatlarni xalqimiz hayotidan butkul yo'qolib ketishini, shu orqali hayotda, yashash tarzida tom ma'nodagi yangilanishlar yuz berajagini orzu qiladi.

Xurshid Do'stmuhammad

* * *

“O'tkan kunlar”ni go'zal axloqiy asar deb bilaman. Ota-onaga, muhabbatga munosabat borasida u tengsiz. Bu axloqni tinimsiz o'zimizga singdirishimiz kerak.

Nazar Eshonqul

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdulla Qodiriy. Besh jildlik. Asarlar to‘plami. — Toshkent: Info Capital Group, 2017.
2. Abdulla Qodiriy zamondoshlari xotirasida. — Toshkent: Adabiyot va san’at, 1986.
3. Bahodir Karim. Abdulla Qodiriy fenomeni. — Toshkent: Info Capital Group, 2019.
4. Bahodir Karim. “O’tkan kunlar” ibrati. — Toshkent: Mashhur-Press, 2019.
5. Mas’ud Abdullayev. O’tganlar yodi. — Toshkent: Davr-Press, 2012.
6. Matyoqub Qo’shjonov. Abdulla Qodiriyning tasvirlash san’ati. — Toshkent: Fan, 1966.
7. Matyoqub Qo’shjonov. O’zbekning o’zligi. — Toshkent: A.Qodiriry nomidagi Xalq merosi nashriyoti, 1994.
8. Sobir Mirvaliyev. Abdulla Qodiriy kashfiyoti. — Toshkent: Mashhur-Press, 2018.
9. Umarali Normatov. Qodiriy bog‘i. — Toshkent: Yozuvchi, 1995.
10. Umarali Normatov. Qodiriyning so‘nggi iltijosi. — Toshkent: Mavarounnah, 2014.
11. Sherkon Qodiriy. 37-xonodon. — Toshkent: Davr-Press, 2009.
12. Habibulla Qodiriy. Diydor qiyomatga qolsa netayin. — Toshkent: Zilol buloq, 2019.

M U N D A R I J A

Adib hayoti.....	4
Ijodi	17
Hikmathli so‘zlari.....	121
E’tirof.....	137
Foydalanilgan adabiyotlar.....	157

Ilmiy-ommabop nashr

ABDULLA QODIRIY

Muharrir Saidmurod Xolbekov

Badiiy muharrir Muhammadxon Yusupov

Texnik muharrir Dilmurod Jalilov

Sahifalovchi Axtam Ro'zimurotov

Musahhih Nigora G'aniyeva

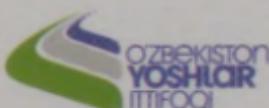
Nashriyot litsenziyasi AI № 315. 24.11.2017.
2022-yil 20-mayda bosishga ruxsat etildi.
Bichimi 60x84 $\frac{1}{32}$. Academy Uz garniturasi.
Ofset bosma. 5 shartli bosma taboq. 5,25 nashr tabog'i.
Adadi 23000 nusxa. 01-raqamli buyurtma.
Bahosi shartnoma asosida

YOSHLAR NASHRIYOT UYI.
Shayxontohur tumani, Navoiy ko'chasi, 11-uy.

"HIROL NASHR" MCHJ bosmaxonasida chop etildi.
Chilonzor tumani, So'galli Ota k., 5-uy.

YOSHLAR ISHLARI
AGENTLIGI

GARCHI MEN TURLIK BO'HTON,
SHAXSIYAT VA SOXTALAR BILAN, HAM
ANGLASHIL MOVCHILIKLAR ORQASIDA,
IKKINCHI OQLANMAYDURG'ON BO'LIP
QORALANDIM...
...ENDI JISMONIY O'LIM MENGA
Q'RQINCH EMASDIR...

ABDULLA
Oqiriy

ISBN: 978-9943-6682-7-0

9 789943 668270